

Avhandlingsrecensjoner

Hjärtats härdar

Mattias Bäckström: *Hjärtats härdar. Folkliv, folkmuseer och minnesmärken i Skandinavien, 1808–1907*. Möklinta: Gidlunds förlag, 2012. 372 s. ISBN 978-917-844-843-2, inb.

Dette er forfatterens doktoravhandling i idé- og lærdomshistorie, og den ble forsvart ved Göteborgs universitet 2. Juni 2012. Mine synspunkter er basert på den diskusjonen jeg som fakultetsopponent den gang førte med forfatteren, men med en betydelig strammere og kortere disposisjon.

Innledningsvis må det fremheves at Bäckströms avhandling er meget omfattende, den viser at forfatteren er vel hjemme i et omfattende kildemateriale, og den har som forskningsprosjekt et ambisiøst anslag. Temaet for avhandlingen er sentralt, relevant og plasserer seg i et stort og viktig forskningslandskap. Ikke bare idéhistorikere, men også historikere, kulturhistorikere og museologer har gjennom lang tid interessert seg for 1800-tallets museer og museumsgrunnleggere. Gjennom å studere de skandinaviske 1800-talls-museene er det for eksempel mulig å se nasjonsbyggingen som kulturell praksis – med alle de detaljer, kompleksiteter og vekslende nettverk av handlende og tenkende personer som nettopp et slikt perspektiv innebærer. Denne museumsrelaterte kulturelle praksisen involverer pedagogikk, publisistikk, estetikk, kunst og design, litteratur og universitetsarbeid. Bäckström får gjennom sitt valg av personer og institusjoner godt frem denne kompleksiteten og alle de relasjoner det har vært mellom de ulike kulturelle områdene og mellom de enkelte aktørene.

Nettopp fordi avhandlingen har et så bredt og ambisiøst anslag, kan det likevel innledningsvis være grunnlag for å stille spørsmålet om hvor i problemlandskapet Bäckström plasserer seg. Det blir ikke helt klart hvem han egentlig diskuterer med og hvilken forskningstradisjon han forholder seg til. Sant å si blir det aldri helt klart hvilke diskusjonspartnere denne boken egentlig har. Det kan ha sammenheng med at Bäckström innlednings-

vis fremholder at han ikke ønsker å redusere mangfoldet i sitt materiale og i sine perspektiver ”till etablerede kategorier i teori eller tradition” (11). Rett nok viser Bäckström til en rekke andre forfattere og deres arbeider, men uten et fast fokus gjennom hele avhandlingen – eller for den saks skyld i de mer konkluderende analysene.

Bäckström innfører noen litt overraskende kategoriseringer – dels for å beskrive ulike idémessige posisjoner og dels for å forklare forskjellen mellom disse posisjonene: ideal-realistisk naturalisme og naturalistisk real-idealisme (17). Han bruker med en viss konsekvens disse begrepene for å diskutere sine funn og sine aktører, men i hvert fall denne anmelder får aldri helt tak på hva dette begrepsparet gir av innsikt i forhold til empiriens kompleksitet.

Et annet sentralt spørsmål er den periodiske avgrensningen Bäckström legger til grunn for sin undersøkelse – 1808–1907 kan godt være et vel begrunnet valg, men problemet er at den begrunnelsen får leseren aldri presentert. Det er mulig at begge årstall betegner museumshistorisk konkrete (og viktige) hendelser, men det løser ikke spørsmålet om periodisering på et mer overordnet plan. Hva var det som begynte i 1808 og hva var det som tok slutt i 1907? Den danske oldsakskommisjonen av 1807 ble for eksempel skapt av menn født i perioden 1750–1770, og selv om Artur Hazelius døde fra sitt livsverk i 1901, levde og arbeidet for eksempel hans norske parallell, Hans Aall, ved sitt norske folkemuseum frem til sin død i 1946. Å følge bakgrunnen for eller effekten av de ideene Bäckström studerer vil derfor ikke så lett kunne begrenses av slike årstall. Den problematiseringen burde han etter min vurdering selv ha foretatt.

Dette mer ”utvendige” spørsmålet reiser et mer grunnleggende spørsmål, nemlig om det perioden 1808–1907 skjedde noen egentlige brudd, faseforskyvninger eller endringer som kaster lys over de skiftende debattene, de ulike strukturelle valgene eller de mer overordnede prosessene innenfor museums- og

kulturarbeid i Skandinavia. Selvsagt gjorde det det, og Bäckström opererer i praksis med slike underperiodiseringer, generasjonsvekslinger og nydannelser. Fremstillingen hadde imidlertid stått seg på å være tydeligere også på disse dimensjonene ved analysen. Nå er i stedet avhandlingen bygget opp rundt enkelte temaer og tematiske analyser – minnesmerke, folkeliv og folkemuseum. Utfra Bäckströms interesser for å forfølge bestemte ideer og prosesser gjennom 1800-tallets Skandinavia gir en slik disposisjon for så vidt mening, men det gir ingen løsning på periodiseringsproblemet.

Mattias Bäckström har som hovedprosjekt å arbeide innenfor en komparativ, skandinavisk 1800-tallskontekst. Det er et godt valg, men ikke selvsagt. Nettopp derfor får avhandlingen mye av sin tyngde nettopp gjennom dette valget og måten det er gjennomført på. Det krever betydelig med forskerenergi – og ikke minst forskertålmodighet – å arbeide seg igjennom et så omfattende kildemateriale som dette valget forutsetter. Her har Bäckström en klar styrke, og hans omfattende apparat med drøftende noter og henvisninger vil gjøre hans avhandling til et viktig referanseverk for senere forskere. Men samtidig med dette i og for seg gode valget oppstår det en del nye utfordringer. Én ting er at det hadde vært fordelaktig om forfatteren hadde begrundet sin skandinaviske komparasjon mer eksplisitt. Komparasjon kan jo ha ulike formål. Den kan som metode belyse både ulikheter og likheter, den kan oppstille kontraster og den kan påpeke både begrensninger og muligheter hos de handlende aktørene. Rent bortsett fra det språklige eller hensynet til materialets omfang: Hvorfor er Finland ute av perspektivet? Og hva med andre europeiske land som på 1800-tallet brukte museums-etableringer for å markere sin nye eller ettertraktede kulturelle selvstendighet? Og gitt at valget av de tre skandinaviske landene er berettiget (noe det selvsagt er), kunne man ha ønsket seg en redegjørelse for hvordan relasjonen mellom disse tre landene gjennomgikk ulike faser i løpet av 1800-tallet. Forholdet mellom Danmark, Norge og Sverige hadde sine ups and downs, for å si det forsiktig, i løpet av denne perioden. Skandinavismen som ideologi og kulturell praksis hadde sitt høydepunkt på midten av 1800-tallet, og den har uten tvil grunnleggende formet flere av de sentrale museumsgrunnleggerne i alle de tre

landene. Men samtidig har det selvsagt betydning at relasjonen mellom de tre landene tidlig på 1800-tallet var preget av krig, konflikt, seier og nederlag, et forhold som nettopp ga grunnlag for kulturell mobilisering og kulturell isolasjon. Det samme gjorde Danmarks totale nederlag og derangering i tiden omkring Fredrik VII's død i 1863: Europas eldste kongehus døde ut, Danmark ble en desimert statsdannelse som følge av prøyssisk aggresjon. Tilsvarende var situasjonen i slutten av Bäckströms periode: Norge og Sverige var på randen av full krig etter flere tiår med opprivende politiske stridigheter rundt den (for Norges del) påtvungede personalunionens formelle og reelle innhold. Å klargjøre disse forholdene hadde antagelig både gitt en større dynamikk i Bäckströms konkrete analyser og skapt et grunnlag for en tydeligere periodisering av de prosessene han beskriver. De ideene og motivene han behandler, har blitt til og fått sin mening i et politisk og kulturelt rom. Da blir det ikke tilstrekkelig hverken som metode eller som konkret analyse å påpeke idémessige sammenhenger eller aktørrelasjoner (16).

Enda et spørsmål om forskningsdesign er det grunn til å reise. Og igjen er det Bäckströms ambisiøse anslag som er utgangspunktet. Både problemstillingene, gjennomføringene og den konkrete disposisjonen gjør at selve forskningsobjektet fremstår som svært omfattende. Her følges museums historie, temaer, institusjoner, handlende personer, idéer og prosesser i en litt uformelig komposisjon. Det er helt tydelig at Bäckströms primære interesse ligger i å følge relasjonen mellom de konkrete aktørene, museumsinstitusjonene, samfunnet og offentligheten i Skandinavia, men nettopp det kunne ha gitt foranledning til å diskutere gjennom hvilke metoder, perspektiver, kildevalg og teorier denne relasjonen best kunne analyseres. Og det definitive spørsmålet blir vel da egentlig dette: Tåler de høyst ulike kildene trykket fra de ambisiøse spørsmålene og perspektivene?

Om man tar avhandlingen ut av denne brede, overordnede drøftelsen av forskningsdesign, teori og metode, og i stedet ser på hvor undersøkelsens reelle tyngdepunkt ligger, er konklusjonen ganske klar. Bäckström gjennomfører en undersøkelse av museumsprosjektene til og relasjonene mellom henholdsvis danske Bernhard Olsen (1836–1922), svenske Artur Hazelius (1833–1901) og nor-

ske Hans Aall (1869–1946). Dermed blir avhandlingens periodiske tyngdepunkt 1800-tallets siste tredjedel. De tre museumsgrunnleggerne hadde – for å si det forsiktig – veldig ulik bakgrunn både sosialt og kulturelt. Likevel endte de med museums- og kulturprosjekter som hadde mange fellestrekk.

Hvordan kunne det ha seg? Her er vi ved et kjernepunkt i Bäckströms avhandling. Han er ikke av én spesifikk teoretisk observans, men forholder seg eklektisk til ulike teoretiske perspektiver. Det er kurant og ikke uvanlig. Men når man nærmer seg hans konkrete analyser, dukker det opp enkelte mystifikasjoner. Bäckström nevner selv flere ganger at når han skal forsøke å fange og analysere de ideer og strategier som hans hovedpersoner gir uttrykk for, forhandler om, deler og omsetter i praksis, virker det som om det som konstruerer og begrunner sammenhenger og relasjoner (mellom ideene og/eller aktørene) er ”nærhet”. Kanskje denne idémessige nærheten i noen tilfeller er av mer overflatisk eller ikke-relasjonell karakter? Når man som en enkel kulturhistoriker ser nærmere på hva slags kildemateriale Bäckström anvender og som han utleser denne idémessige nærheten av, er det slående hvor forskjellige de er – i utsagnsdybde, retorikk, ambisjonsnivå og genre. Her står kulturfilosofiske verk sammen med dikt, brev, åpningstaler og utstillingskataloger. Det er ved nærmere ettersyn vanskelig å se de klare sammenhengene eller den idémessige nærheten som Bäckström forutsetter. Man kanskje aner at det foreligger sammenhenger, men det er også ofte alt.

Som en supplerende innfallsvinkel kan man se for seg at Bäckströms avhandling hadde hatt fordel av å fokusere på kombinasjonen av retorikk og mentalitet for å kunne forklare sammenfall i museums- og kulturprosjekter over de skandinaviske landegrensene. Når Bernhard Olsen, Artur Hazelius og Hans Aall – tilsynelatende uten de helt store og langvarige kontaktene eller alliansene – likevel endte opp med konsepter som hadde mye felles, skyldtes det ikke idémessig nærhet i og for seg, en nærhet som lett tas til inntekt for påvirkning eller relasjonelle prosesser. Likheten i konseptene kan ha hatt like mye å gjøre med at den kulturelle retorikken som utvikles på mange felt og under innflytelse fra ulike former for sosiale, politiske og kulturelle endringer i siste del av 1800-tallet, etter hvert gjorde enkelte museumsmodeller mulige og

andre umulige. Noen tankemodeller ble det mulig og akseptabelt å elaborere og få oppslutning om, mens andre ble antikverte eller politisk umulige å kolportere.

Om Bäckström hadde fulgt noen slike spor, kunne også en del av de tematiske feltene han så tydelig viser som felles mellom sentrale aktører i den skandinaviske museumsverden, fått en klarere profilering. Her skal jeg foreslå noen av disse sporene konkret.

Flere steder i avhandlingen viser Bäckström hvordan dels religionen og dels en religiøs retorikk følger museumstenkingen ganske tett gjennom store deler av 1800-tallet. Både det norske og det danske materialet er nesten overtydelig i så måte. I Norge var mange sentrale aktører og premissgivere for tenkningen om det felles, nasjonale kulturelle minnet enten teologer eller nært koblet til en religiøs og kirkelig problematikk. Eilert Sundt (1817–1875) – som Bäckström med rette er sterkt opptatt av – var for eksempel både teolog, prest og kirkelig aktør. I Danmark fremhever Bäckström N. F. S. Grundtvig (1783–1872), som i hele sin gjerning, tenkning og innflytelse bedrev teologi og kirkelig politikk. For både Sundt og Grundtvig var politikk og kulturen av grunnleggende kirkelig og teologisk relevans. Det gir i et slikt perspektiv god mening å lete etter den (sekulariserte) religiøse retorikken også i den neste generasjonen av kulturideologer og institusjonsgrunnlegger. Hele tenkningen rundt den nasjonale ånden, det kollektive minnet, den nasjonale *communio* og den lovmessige utviklingen eller avviklingen, har en dimensjon av teologisk og religiøs retorikk som er umiskjennelig. Det samme kan sies om mye av for eksempel Hazelius’ retorikk. Om dette er riktig, vil det være mulig å sette den skandinaviske museumsutviklingen inn i et større idé- og prosjektperspektiv som handler om de protestantiske landenes overgang fra konfesjonelle, protestantiske enhetsstater til komplekse, konfliktherjede classesamfunn. Den kirkelige religionen hadde ikke lenger noen gode svar i denne overgangen. I stedet forsøkte noen å finne svarene i nye, nasjonale minneinstitusjoner som skulle pleie den kollektive ånden og finne fellesskapskonstituerende steder, fortellinger og gjenstander som forente sosiale og politiske motsetninger. Det er tydelig at dette var både Hazelius’ og Aalls posisjon.

I forlengelsen av dette kan det også spørres hvor det ble av politikken i Bäckströms av-

handling. Om man følger Bernhard Olsens danske museumsprosjekt, er det ganske tydelig hvordan han rent politisk agerer revansjistisk. Ikke bare den nasjonale kulturen slik den kunne finnes innenfor de danske grensene etter 1863–1864, men også hertugdømmene Slesvig-Holstens og det stadig mer selvstendige Islands kultur skulle inkorporeres i Olsens danske folkemuseum. Motsatt er det nesten påfallende hvordan både Aall og Hazelius tilsynelatende forsøker å manøvrere mellom politiske motpoler i sine kulturelle prosjekter. De museene de etablerte skulle binde motsetningene sammen.

Et tema som Bäckström gjentatte ganger berører, og som er meget fascinerende og modent for videre utforskning, er forholdet mellom de skandinaviske museumsprosjektene og økonomien. I den praktiske virksomheten var det et nært forhold mellom de tre landenes sentrale museumsgrunnleggere og den økte og profesjonaliserte handelen med antikviteter. Her nærmer vi oss det kanskje mest interessant og nye ved Bäckströms avhandling, nemlig hans undersøkelse av det han kaller ”museal økonomi” (for øvrig et nytt begrep han sammen med flere andre begreper introduserer litt uformidlet midt i avhandlingen [164ff]). I et krysningspunkt mellom et privat samlermarked og et offentlig-juridisk felt knyttet til en forståelse av

kulturelt fellesskap og felles eierskap utvikler de skandinaviske folkemuseene seg.

Avslutningsvis er det grunn til å påpeke at Mattias Bäckström gjennom sin avhandling har levert et massivt og imponerende vitenskapelig arbeid. I trykt form utgjør avhandlingen 285 to-spaltede sider fulgt av 970 noter som alene utgjør 50 sider. Allerede dette viser at avhandlingen er resultat av en systematisk vilje til å gjennomføre et ambisiøst, skandinavisk basert komparativt arbeid. Og arbeidet er gjennomført med lærdom og interesse for detaljene. I perspektiv av forskningsdesign og alternative fortolkningsmuligheter fremstår Bäckströms avhandling på et vis likevel som ganske lukket rundt seg selv. Denne anmelder vil antyde at Bäckström hadde kunnet klargjøre sine anliggender ved i større grad å åpne prosjektet mot annen forskning, mot mer avklarte perspektiver og sammenhenger mellom de fenomener, prosesser, institusjoner og enkeltaktører som behandles. Denne kritikken skal imidlertid ikke skygges for det faktum at Mattias Bäckström med sin avhandling på en imponerende måte har satt de skandinaviske 1800-tallsmuseene og deres minneperspektiver inn i et bredt lærdomsperspektiv. Dette ambisiøse prosjektet har gitt nye innsikter samtidig som det inspirerer til ny forskning.

Arne Bugge Amundsen

Bränslé för den moderna nationen

Helena Ekerholm: *Bränslé för den moderna nationen. Etanol och gegas i Sverige under mellankrigstiden och andra världskriget*. Umeå: Institutionen för idé- och samhällsstudier, 2012. ii+72 s. samt 4 papers. ISBN 978-917-459-466-9, hft.

Denna sammanlæggingsavhandling i historia handlar om två svenska drivmedelsalternativ under mellankrigstiden og under andra världskriget: etanol og gegas (generatorgas). Mer specifikt undersøker Ekerholm de politiska försøken att etablere etanol og gegas som inhemske drivmedel og de problem som oppstod därvidlag. Åmnet som hon ger sig i kast med är väl valt. Det har samtidirelevans og utgør en forskningslucka i svensk teknik- og vetenskapshistoria.

Avhandlingen består av en så kalla kapp samt fyra bilagda artiklar, en av dem samförfattad. Vid tidpunkten för avhandlingens framläggande var två av artiklarna publicerade og de resterande två antagna för publicering.

I kappan redogör Ekerholm för syfte og problemställning, teoretisk ansats, tidigare forskning samt diskuterar sina resultat. Syftet med kappan, som så ofta är fallet i sammanlæggingsavhandlingar, är framför allt att knyta samman de enskilda bidragen, og Ekerholm försöker i första hand göra detta med hjälp av teknikhistorisk teori. Bland annat tar hon fasta på, og modifierar, begreppet ”socialt relevanta grupper” i den socialkonstruktivistiska teoribildningen SCOT (social construction of technology), og använder det för att motivera val av studieobjekt

och avgränsningar. Utifrån den brittiske historikern David Edgertons begrepp ”tekniknationalism” utvecklar Ekerholm en övergripande förklaring. Det är väl funnet, även om inte alla bilagda artiklar kan sägas beröra detta tema.

Den första artikeln är samförfattad med idéhistorikerna Jenny Eklöf (huvudförfattare) och Erland Mårald och behandlar svensk etanolpolitik mellan 1909 och 2011. Artikel-författarna konstaterar att etanol under hela perioden uppfattats som ett framtidens drivmedel och därför blivit föremål för storslagna politiska visioner och program. De frågar sig varför etanol inte förmått möta förväntningarna, men i sin diskussion tar de inte upp prisbildningen, den förmodligen helt centrala förklaringsfaktorn. I sitt bidrag till artikeln (cirka 6 s.) behandlar Ekerholm tämligen översiktligt argumenten för och emot etanol under mellankrigstidens första år. Hon pekar då på att även om utvecklingen av alternativa energikällor sågs som en nationell och militär angelägenhet, innebar den för tiden brännande nykterhetsfrågan att etanol som drivmedel i realiteten var en politisk omöjlighet. Först i och med introduktionen av krotonaldehyd som denatureringsmedel under 1923, kunde den potentiella och sannolikt reella missbruksrisken elimineras. Etanolen hamnade därmed i ett helt annat politiskt läge.

I den andra artikeln genomför Ekerholm en argumentationsanalys av den politiska debatten om etanol under perioden 1924–1934. Under denna period introduceras och diskuteras ett antal stödåtgärder som en temporär skattebefrielse för etanol vid införandet av drivmedelsskatt, förslag om brännoljemonopol, tvångsinblandning och senare tvångsinköp av etanol för bensinimportörer. Ekerholm drar slutsatsen att det främst var riksdagshögern som drev fram åtgärdsförslagen utifrån en vision om nationell självförsörjning på bränsleområdet där militär beredskap ingick som en central komponent. Socialdemokraterna, däremot, vände sig emot subventioner till nationell industri och menade att fri internationell handel i princip var att föredra.

Ekerholm redogör i den tredje artikeln för de politiska ambitionerna att etablera gengas som ett alternativt bränsle under mellankrigstidens senare hälft. Dessa var starkt präglade av 1930-talets nationalistiska och gränsförstärkande handelspolitik som syftade till själv-

försörjning på energiområdet. Hon utvecklar också ett användarperspektiv på gengas som under krigsåren kom att bli beredskapsbränslet framför andra. Som drivmedel, menar Ekerholm, levde gengas till skillnad från etanol inte upp till den idealtypiska automobilkulturens krav på kraft, prestanda och obehindrad individuell rörlighet. Gengasen utvecklades därför snabbt efter krigsslutet.

I den fjärde och sista artikeln (ursprungligen publicerad i *Lychmos* 2010) tar Ekerholm upp en oväntad konsekvens av krigstidens utbredda gengasanvändning: den medicinskt-vetenskapliga kontroversen kring kronisk koloxidförgiftning under perioden 1944–1961. I och med att akut koloxidförgiftning etablerades som diagnos i gengasanvändningens efterföljd, inrättades 1940 en gengasklinik vid Sabbatsbergs sjukhus i Stockholm. Dess föreståndare introducerade kronisk gengasförgiftning (senare koloxidförgiftning) som diagnos. Symptomen var dock diffusa, och diagnosen blev snabbt kontroversiell. I synnerhet företrädare för Karolinska sjukhusets gengasavdelning, som hade bildats 1945, kom att kritisera diagnosen som ovetenskaplig. Ekerholm menar dock att frågan om vilken tolkning som var vetenskapligt legitim blev ett slagträ i en kontrovers som framför allt handlade om status och resurstilldelning.

Det går att göra en del invändningar mot de bilagda artiklarna, särskilt när det gäller teoretiska diskussioner och val av empiri. När Ekerholm till exempel i den tredje artikeln menar att konsumtionsteori svårligen kan användas för att studera användningen av gengas (eftersom denna enkelt uttryckt inte byggde på konsumentens fria val) har hon inte tagit hänsyn till det senaste kvartssekllets teoriutveckling på området. Och hennes huvudsakliga val av källmaterial (utredningar och rapporter) för samma artikel gör det svårt att studera användarna i sig. Men över lag är de enskilda artiklarna väl sammanhållna och presenterar intressanta resultat.

När artiklarna läggs samman uppstår dock diskrepanser mellan avhandlingens utgångspunkter och de enskilda bidragen. Exempelvis pekar Ekerholm i sin övergripande teoretiska ansats på vikten av att studera socialt relevanta grupper. I de bilagda artiklarna studerar hon framför allt traditionellt politiskt-historiska aktörer, och det är naturligtvis acceptabelt. Men givet Ekerholms fokus på de nationella ambitionerna att skapa bränsle-

autarki genom att utveckla alternativa drivmedel, är det svårt att förstå varför hon explicit valt bort att studera korporativa och militära aktörer (10). I avhandlingen *Styre i kristid. Studier i krisförvaltningens organisation och struktur 1939–1945* (Stockholm, 1973), som Ekerholm för övrigt inte uppmärksammar, pekar historikern Lennart Friberg ut Ingenjörsvetenskapsakademien (IVA) som ett helt centralt organ på bränsleområdet. Således inrättade IVA en kommitté för inhemska bränslen innan kriget, en rad andra kommittéer vid krigsutbrottet och låg också delvis bakom etableringen av Svenska Gengas AB 1940. Därtill borde Rikskommissionen för ekonomisk försvarsberedskap (RKE) som

existerade mellan 1928 och 1946 ha varit intressant att studera närmare. RKE utredde bland annat bränslehushållningen och strukturerade kristidsorganisationen på bränsleområdet. Om några, så framstår IVA och RKE som socialt relevanta grupper.

De ovan uppmärksammade bristerna i Ekerholms ansats uppvägs av en oförvägenhet när det gäller att ge sig i kast med nya problemområden och teorikomplex. Med sin studie av drivmedelsalternativen etanol och gengas bidrar hon till en ökad förståelse för mellankrigstidens och de efterföljande krigsårens markerade teknikkationalism.

Per Lundin

Trafikslag på undantag

Martin Emanuel: *Trafikslag på undantag. Cykeltrafiken i Stockholm 1930–1980*. Stockholm: Stockholmia förlag, 2012. 408 s. ISBN 978-917-031-241-0, inb.

Varför anses vissa städer vara cykelvänliga, medan andra karaktäriseras som bilstäder? En vanlig, naturalistisk förklaring är att cykelstäder nödvändigtvis måste vara platta och ha ett behagligt klimat: därför finns det betydligt fler cykelåkande i Amsterdam än i Trondheim. En sant historisk förklaring vore snarare att andelen cyklisterna är beroende av samhällsliga och ideologiska faktorer, som till exempel socialstruktur, politiska majoritetsförhållanden och de relevanta aktörernas föreställningsvärldar: endast en dylik förklaring kan ge oss svar på frågan varför vi stöter på betydligt färre cyklar i Rotterdam än i Amsterdam. Det är denna typ av historievetenskaplig analys som Martin Emanuel levererar med sin utmärkta doktorsavhandling *Trafikslag på undantag*, försvarad vid KTH i december 2012 – en teknikhistorisk skrift som fogar sig väl in i en stockholmsk Teknis-tradition. Till dess föregångare hör bland annat Pär Blomkvists avhandling om vägbyggandets, Per Lundins om trafikplaneringens (recenserad i *Lychmos* 2009) och Tomas Ekmans om spårwagnens historia.

Emanuel tar sin utgångspunkt i observationen att trafiksituationen i Stockholm sedan länge varit inriktad på att underlätta bilarnas framkomlighet, men slår samtidigt fast att

cykelåkandet faktiskt ökat starkt under det senaste årtiondet. Hans kunskapsintresse är att främja sistnämnda process och till detta ändamål söker han blottlägga de faktorer som på sin tid ledde till att huvudstaden alltmer kom att anpassas till den motoriserade trafikens krav. Den uppgift Emanuel ställer sig är ”att analysera hur cykeltrafikens förutsättningar förändrades i samband med framväxten av den moderna staden och konkurrerande trafikslag under perioden 1930–1980 [...] [och] att undersöka vilka aktörer som haft inflytande över stadstrafiken och hur de, utifrån sina värderingar och tolkningar av cykeltrafiken, format förutsättningarna för denna” (20). Författaren utgår från att historievetenskapen bör peka på kontraster till dagens situation, staka ut de processer som lett till vårt aktuella läge och om möjligt bidra med kunskaper om att världen skulle kunna se annorlunda ut än den faktiskt gör.

Låt det först som sist vara sagt att författaren lyckats väl med att lösa den uppgift han ställt sig. Dessutom måste framhållas att Emanuels avhandling fyller ett stort hål i den teknikhistoriska litteraturen, även sett ur ett internationellt perspektiv. I förhållande till järnvägen och bilen är cykeln ett fordon som här levtt ett styvmoderligt liv. Förvisso har det publicerats en del studier under senare tid – till exempel ett specialnummer av tidskriften *Journal of transport history* år 2012 – men på det stora hela är antalet studier av cykeln begränsade och när de finns behandlar de

huvudsakligen 1800-talets andra hälft. Antalet undersökningar av tiden efter första världskriget är mycket begränsade.

Till de viktigaste källor Emanuel använt sig av hör Väg- och vattenbyggnadsstyrelsens arkiv och Gatukontorets arkiv (otryckta), Stadsfullmäktiges handlingar och Stockholms kommunalkalender (tryckta). Härtill kommer en rad ytterligare tryckta källor, till exempel Svenska kommunal-tekniska föreningens handlingar, Svenska vägföreningens tidskrift, trafikledsplaner, Statens offentliga utredningar, med mera. Det handlar alltså i all huvudsak om texter författade av de ”planerare, arkitekter och trafikingenjörer [som] i stort sett [fick] monopol på tolkningar kring trafiken” (339).

Cykeln kom till Stockholm i flera vågor, den första helt kort i slutet av 1860-talet, den andra under 1890-talet. I början var cykeln uteslutande ett objekt som användes för nöjes skull, framför allt i idrottsammanhang, men redan under seklets sista decennium kom cyklisterna allt som oftast att kritiseras för att ockupera gator och torg och för att inte visa tillräcklig hänsyn gentemot andra personer. Liksom bilisterna ett decennium senare betraktades cyklisterna gärna som arroganta överklass typer – vilket väl inte helt kan ha stämt, eftersom var tolfte stockholmare ägde en cykel 1899. Redan ett år tidigare hade också Stockholms arbetares cykelklubb bildats. Cykeln kom alltmer att bli ett arbetsredskap som inte minst användes av kurirer.

Efter den första boomen gick antalet nyregistreringar av cyklar i Stockholm ner något, för att ta fart igen först efter första världskriget. 1921–35 kan betraktas som nästa hausse. År 1931 fanns knappt 200 000 cyklar i staden, mot 18 000 bilar. Efter ett par års stagnation växte antalet cyklar igen från slutet av trettioalet, för att formligen explodera under kriget. Vid denna tid finner vi en intressant förskjutning av synen på cyklisten både i pressen och hos allmänheten. Efter att cyklisterna under åratall fått acceptera tillropen ”terroristisk” och ”landsplåga” av andra trafikanter och polis gjorde krigets resursknapphet att de sågs i nytt ljus (46f).

Emanuelns analys av 30- och 40-talen visar på en delvis paradoxal utveckling. Å den ena sidan ökade alltså antalet cyklar dramatiskt och en del åtgärder vidtogs för att komma tillrätta med cykelåkandets expansion. Trots detta verkar trafikplaneringen i betydligt

större utsträckning varit inriktad på att ge plats åt ett fordon som numeriskt sett fortfarande var i klar minoritet: bilen. De förslag som framfördes för byggandet av cykelbanor hade vanligtvis som mål att öka bilförarnas framkomlighet, inte cyklisternas. Redan på denna tid var ledstjärnan trafikslagets separation – åtminstone vad gäller infartsledningarna och de större stråken. Som titeln på Emanuelns avhandling antyder betydde denna separation samtidigt att en process inleddes som skulle komma att föra till att cykeln hamnade på undantag.

Trots att stadsbyggarna alltså började underlätta bilens framfart på andra trafikanters bekostnad, ökade cyklisternas antal. Cykeln användes inte heller bara för resor till och från arbetet utan under trettioalet fick föreställningen om ett aktivt friluftsliv luft under vingarna. Rimligen borde detta fört till anläggandet av det som på den tiden kallades cykelstigar (stråk som byggdes oberoende av det existerande offentliga vägnätet), men det gjordes endast i mycket liten utsträckning. Vad gäller de boende i de delvis nya ytterområdena verkar det tilltagande cyklandet till stor del ha berott på den dyra och bristfälligt utbyggda kollektivtrafiken. För en arbetare kostade buss- och spårvagnskort stora summor och turtätheten var låg. I en dylik situation frodades således cykeln, trots avsaknad av cykelstigar och den otillräckliga utbyggnaden av cykelbanor.

Om cykelpendlarna började marginaliseras av myndigheterna, var det väl i innerstan snarast så att det var bilisterna som började tränga bort cyklisterna. Man får intrycket att djungelns lag gällde redan på tjugotalet. Samtidigt började ingenjörer och arkitekter betrakta gator enbart som trafikådror. Målet var som sagt att underlätta trafikflödet, vilket betydde att de långsammare trafikanterna fick stryka på foten. Följdriktigt saknades cyklar och cyklisterna helt i Stockholms generalplan från 1928. Detta betydde inte att planens upphovsmän menade att cyklar skulle förbjudas men väl att det inte fanns någon anledning att ta speciell hänsyn till cyklisterna och deras behov. Vägarna skulle vara tillgängliga för alla trafikanter (utom fotgängare) på samma villkor – vilket naturligtvis ledde till problem i perioder då antalet bilar (och deras hastighet) steg.

Ett allt som oftast återkommande tema i utredningskretsar var parkeringsproblemet.

Både parkerade bilar och cyklar förhindrade det livsnödvändiga trafikflödet. Kriget gav viss respekt på så vis att den mer platskrävande bilen inte användes lika mycket som tidigare. Det dröjde därför till efter kriget innan resoluta åtgärder vidtogs för att förhindra långvarig bilparkering på vissa gator, framför allt sådana med kollektivtrafik. Intressant nog kom cykeln att klara sig undan dylika stränga restriktioner – den cykelvänlige överståthållaren Torsten Nothin verkar härvidlag spelat en avgörande roll.

Emanuel sammanfattar perioden 1930–50 som en reaktiv tid. Både cyklandet och bilåkandets snabba tillväxt tog myndigheterna på sängen och man försökte så gott det gick att reagera på situationen genom att vidta smärre och begränsade åtgärder. Med ett gott ordval talar författaren om att myndigheterna försökte hantera läget bäst det gick; ett proaktivt handlande baserat på föreställningen om att framtiden går att planera finner vi först på femtiotalet.

1950- och 60-talen utgör avhandlingens andra större empiriska del. Innan författaren går in i detalj på de omfattande förändringar som Stockholm genomgick vid denna tid redogör han i ett mellankapitel för de nya vindar som började blåsa på det nationella planet, en vind som mer och mer kom att utveckla sig till en stark motvind för landets cyklisterna. Till stor del baseras framställningen på existerande litteratur om det nya planeringstänkandet och de inte minst av US-amerikanska förhållanden påverkade svenska trafikexperterna. Viktiga dokument är två nationella vägplaner, en från 1957 och en från 1970, vilka bägge bidrog till utvecklingen av det som Per Lundin i sin avhandling kallar för "bilsamhället". I detta hade cykeln en mycket begränsad plats, och om den överhuvudtaget förekom hade den degraderats till ett lokalt och långsamt transportmedel som hade mer gemensamt med fotgängaren än med bilen. Om cyklisterna under 30-talet hade varit tvungen att klara sig så gott det gick i den vänstra vägrenen, var man nu tvungen att dela plats med fotgängarna.

Under efterkrigstiden ändrades även synen på trafikolyckors orsaker. Tidigare utgick väg- och stadsbyggare ifrån föreställningen att olyckor berodde på den mänskliga faktorn och att olyckorna bara kunde minskas om man lyckades disciplinera trafikanterna. Det nya perspektivet byggde på idén att det var

de yttre förhållandena som gjorde det i princip omöjligt för bilförarna att i vissa situationer undvika olyckor. Snäva kurvor, smala vägar, dålig vägbeläggning och blandad fordonstrafik orsakade olyckor, inte bilisterna själva. Detta synsätt passade väl in i den teknokratiska världsbild som de nya experterna företrädde. Med tekniska lösningar kunde i princip alla problem klaras av. För cyklisterna kunde detta förvisso ha sina fördelar, till exempel då planerna drog slutsatsen att man genom byggnadstekniska anordningar kunde skydda cyklisterna från den motoriserade trafiken.

För de boende i de nya förorter som byggdes i Stockholms utkanter och i grannkommunerna från början av 50-talet hade experternas planer olika effekter. Den tilltagande skaran bilförare kunde glädjas åt dels ett stort antal parkeringsplatser, dels trafikleder som snabbt tog dem in mot staden eller till andra stadsdelar, medan T-bana och bussar underlättade pendling för dem som inte ägde eller inte ville köra bil. Även fotgängarnas liv underlättades med hjälp av från motoriserad trafik befriade gångstigar. På ett övertygande sätt visar författaren att det ånyo var cyklisterna som kom i kläm. Det var inte tänkt att dessa skulle använda de nya trafiklederna och resurserna räckte sällan till separata cykel- och mopedbanor. Istället kom cykeln att hänvisas till de för lokala behov inrättade gångvägarna, vilket fick till följd att den arbetspendling som hade kännetecknats de förorter som byggts under 30-talet försvärades. För att understryka denna tendens ytterligare kom cykeln i plandokument och broschyrer mer och mer att betraktas som ett slags leksak använd av barn och ungdom snarare än ett reellt alternativ till bil- och kollektivtrafik.

Kapiteln om efterkrigstiden bygger på en rad region-, general-, trafikleds- och cityplaner. Utredningarna kom slag i slag och verkar alla ha pekat åt ett och samma håll: framtiden var bilstaden, förebilden var US-amerikanska städer och för cykel fanns här föga plats. Inte ens i visionerna om det moderna friluftslivet fanns rum för cykeln: även fritiden skulle byggas med bilen som ryggrad. Till och med tunnelbanan betraktade experterna ur bilvinkel. Som trafik- och stadsbyggnadsrådet Helge Berglund sa 1960: "bästa sättet att bygga för bilismen är nog att bygga tunnelbanor" (274).

Om cyklar nämndes i alla dessa planer under 1950- och 60-talen var det oftast med

undertonen att de i vilket fall som helst snart kommer att ha försvunnit. Planerarna, vilka var influerade av modernistisk arkitektur och stadbyggnadskonst, förfäktade en modern stad fylld med det modernas symbol framför andra: bilen. Cykeln däremot ansågs som omodern inte bara i den meningen att den var äldre än bilen, utan också på så vis att den var långsam och dess användare oberäkneliga. Sedan futurismens tid har bilen varit betraktad som något snabbt och fartfyllt, ett fortskaffningsmedel som i den moderna staden stod för förnuft och rationalitet. Den negativa stämpel som cykeln gavs kom alltså att bidra till dess marginalisering.

I det konkreta arbetet gällde det för planerarna att finna argument för att hålla cyklar och fotgängare borta från de större leder som planerades genom innerstan, till exempel Centralbron och Söder- och Klarastrandsleden. Vid vissa tillfällen sades att det blev för dyrt att göra en led så bred att cykelbanor kunde få plats, vid andra att på- och avfarterna skulle bli alldeles för farliga för cyklister eller att de inte skulle vilja köra genom långa tunnlar. Planerarna gjorde sig alltså på eget bevåg till cyklisternas välmående talesmän. Anmärkningsvärt är att till och med Cykelfrämjandet lät sig övertalas av dylika resone-mang. Emanuel drar den närliggande slutsatsen att Cykelfrämjandet under denna period var en tämligen svag organisation.

Mot slutet av anhandlingen kommer författaren in på den period då vinden vände. Från och med mitten av sextioalet började så sakteliga vissa aktörer undra om bilstaden verkligen var den omgivning man önskade sig. En stadsmiljögrupp bildades och luftföroreningen kom upp på den politiska dagordningen. Till och med stadsbyggnadskontoret gjorde en kovändning och presenterade idéer till ett sammanhållet cykelnät över staden 1972. Sex år senare lades stadens första cykelplan fram. En positiv faktor var att det efter 1978 utgick statsbidrag till inrättandet av cykelbanor. Men tjänstemännen började röra på sig först efter det att politiken gjort klart att cyklister-nas intressen måste tillvaratas bättre. Politikerna i sin tur stod från mitten av 60-talet under tilltagande tryck från utomparlamentariska organisationer som Alternativ stad och Cykelkedjan – aktionsgrupper som var betydligt frånare i tonen än Cykelfrämjandet.

Under ett drygt decennium såg det nu ljusare ut för cyklisterna, vilka dock hade oturen

att deras röst började höras samtidigt som stadens ekonomi försvagades. Det ekonomiska utrymmet för större sammanhängande cykelbanesatsningar var begränsat. Dessutom uppstod lokala problem när delplaner skulle realiserar; affärsidkare och fastighetsägare gick ofta emot försöken att försvåra tillgängligheten för de bilburna. Vad gäller planerarnas inställning innebar, enligt Emanuels begreppsapparat, sjuttioalet en förskjutning från en proaktivt expansionistisk sådan mot en reaktivt hushållande, det vill säga en återgång till en typ av stadsbyggnadsregim som varit förhärskande under mellankrigstiden.

Den historia som Emanuel berättar påminner om det som antropologen Bryan Pfaffenberger kallat ett *technological drama*. Huvudorsaken till cykelns uppgång, fall och återuppstående finner han i förskjutningar i maktrelationerna. Efter kriget lyckades planerarna tillförsäkra sig mer makt, och mot slutet av 60-talet grep politikerna mer aktivt in i planeringsprocessen än tidigare. Kanske man skulle kunna sammanfatta författarens budskap som så att tekniken inte är ett opolitiskt och neutralt fenomen, utan i högsta grad en politiskt laddad affär. Även om författaren inte förmår lokalisera de yttersta orsakerna till de förändrade maktförhållandena, ger den välskrivna avhandlingen trots allt ett övertygande, bejakande svar på Langdon Winners klassiska fråga: *Do artifacts have politics?*

I Emanuels bidrag till teknikens politiska historia drar cyklisterna vanligtvis det kortaste strået. Snarare än att förskansa sig makt verkar dessa ha varit utelämnade till sin egen vanmakt. Den kritiske läsaren undrar nu om denna konklusion inte är ett resultat av de källor Emanuel rådfrågat. Detta är en välkänd fallgrop för historiker och andra forskare: det man studerar blir nödvändigtvis viktigt; de svar man söker finner man ofrånkomligen i de källor man bearbetar. Om materialet i första hand författats av planerare och experter, ingenjörer och politiker, är faran stor att dessa aktörer tillskrivs större inflytande än andra. Med tanke på avhandlingens tematik hade man nog förväntat sig att mer hänsyn tagits till andra typer av källmaterial. Ifall Emanuel hade undersökt cyklister-nas egna erfarenheter hade han rimligtvis funnit en rad aktörer som inte accepterade de strukturer och regler som myndighetspersoner hade konstruerat utan motstånd. I avhandlingen

finner vi ytterst få aktörer som trotsade planernas intentioner genom att använda sig av större trafikleder eller sådana som bröt mot lagar och förordningar genom att cykla mot enkelriktat, mot rött ljus eller i bredd. Det är synd att författaren till exempel inte använt sig av polisrapporter och domstolsprotokoll. Visserligen har han konsulterat Cykelfrämjandets arkiv men även detta ger

ett uppifrånperspektiv där de enskilda cyklistererna endast representeras indirekt; arkivmaterial från sjuttioalets ny sociala rörelser lämnar föga spår i *Trafikslag på undantag*. Enligt min mening är detta teknikhistoriens nästa stora utmaning: att ta brukarna, konsumenterna och användarna på större allvar och att göra deras röster hörda.

Mikael Hård

Utanför gränserna

Kristina Espmark: *Utanför gränserna. En vetenskapshistorisk biografi om Astrid Cleve von Euler*. Umeå: Institutionen för idé- och samhällsstudier, 2012. 317 s. ISBN 978-917-459-499-7, hft.

Astrid Cleve von Euler kan knappast sägas tillhöra de ”stora” inom svensk vetenskapshistoria, men Kristina Espmark har bedömt hennes liv så intressant att hon skrivit en grundlig och omfattande undersökning på över trehundra sidor om hennes liv. Jag delar den bedömningen. Det finns mycket kvar att göra i den del av vetenskapshistorien som handlar om andra än de ”stora namnen”.

Cleve brukar omnämnas av två anledningar, dels för att hon 1898 var den första kvinnan i Sverige som disputerade i ett naturvetenskapligt ämne, dels för att hon hade nazistiska åsikter. Men hon var också en etablerad och kunnig kännare av kiselalger (diatomocéer), vilket gav henne professors namn, involverad i en häftig debatt med geologer om jordskorpans rörelser efter istiden, och hon hyste fantastiska idéer à la Olof Rudbeck om att Eden skulle ha legat i norra Tyskland, med mera. Espmark har i sin innehållsrika och väl underbyggda avhandling gett oss en biografi över en person vars eftermäle har gått i många olika riktningar, och som har en plats, låt vara ej framträdande, i vetenskapens, i feminismens och i den politiska historien i Sverige.

Espmark har valt att skriva, åtminstone delvis, vad hon kallar en existentiell biografi, efter Thomas Söderqvists beskrivning: ”en livsskildring som fokuserar på livet och verket som ett sammanhängande existentiellt projekt; hur en människa lever sitt liv på ett sätt som ger henne en känsla av värde, mening och sammanhang” (18). Allt i den biografierades liv, politiskt, vetenskapligt, ekonomiskt,

religiöst och privat skall smälta samman i en helhet. Avhandlingen vill vara en livsverksbiografi som följer sitt objekt genom livet och inte gör ”skillnad på liv och verk och beaktar Cleves känslor och strävan efter mening” (18). Cleves liv lämpar sig utmärkt för en livsverksbiografi, men en sådan kräver material, och Espmarks avhandling bygger på en stor materialsamling. Både texter och arkiv har dammsugits på ett föredömligt och imponerande sätt.

Vill vi i en existentiell biografi se människan som en helhet, måste vi jämka samman till synes oerhört splittrade delar. I Cleves fall vetenskap (kemi, botanik, geologi, arkeologi), skilsmässor, konvertering (mot slutet av sitt liv till katolicismen), utanförskap, politik, etc. I en vetenskapshistorisk existentiell biografi är inte vetenskapen något utanför kultur och samhälle, utan en del därav. För varje vetenskapsidkare är liv och vetenskap ett. Espmark konstaterar därför helt riktigt att det intima har en plats i biografien, ”så länge det finns goda skäl för att ta med det” (73). Brasklappen ”goda skäl” pekar dock på ett historio-grafiskt problem, för hur bedömer man vilka skäl som är goda?

Det finns goda skäl att ta med giftermålet 1902 med Hans von Euler och den uppsplittrade skilsmässan tio år senare, eftersom detta direkt påverkade både Cleves möjligheter att bedriva forskning, och dess inriktning. Men det rykte som cirkulerade att Hans von Euler inte skulle vara far till hennes sista barn, finns det verkligen anledning för en historiker att uppehålla sig vid sådant? Ryktet var förmodligen en väsentlig del av Cleves liv och borde därför ha en plats i en existentiell biografi. Espmark tar inte upp det, men väl det nära, eventuellt lesbiska, förhållande Cleve runt sekelskiftet hade med en flicka Anna. Vilka är de goda skälen att ta med det senare, men

inte det förra? Vi får inte heller veta mycket om hennes privatliv efter skilsmässan, om relationer till syskon och andra släktingar, om hur det var att ha en systerson i Uppsala som går runt och pratar om "nazistkärningen", eller en syster Agnes, konstnären vars verk lättligen hade räknats som "entartete Kunst". Den isolering Cleve kom att uppleva vetenskapligt, fanns den också privat? Bidrog den till den bitterhet som riktades mot det vetenskapliga etablissemangen? Givetvis kan privatliv av fullgoda etiska skäl utelämnas med hänsyn till personlig integritet, men det försvårar onekligen syftet att skriva en existentiell biografi. Kanske är det, det i och för sig riktiga, beslutet att visa respekt för Cleve, "som om hon levde" (19) som gör att somligt inte tas upp. Resultat blir dock att avhandlingen haltar något som existentiell biografi. Det är inte helt klart hur det privata samverkade med hennes senare karriär; som lärare, vid industrin, som lantbrukare, som privatlärare, som politiskt aktiv, etc.

Ett centralt begrepp i avhandlingen är gränsdragning, utgående från Thomas Gieryns uppfattning att det inte finns fasta gränser för vad som skall betraktas som vetenskap, utan att den avgränsas genom ständiga förhandlingar, "vid en given tid och en given plats" (19). För att framgångsrikt dra gränser i dessa förhandlingar måste man skaffa sig trovärdighet, och trovärdighetsdebatter avgörs av publikens. Gränsdragningsanalyser är centrala när Cleves debatter med kvartärgeologerna behandlas. Från slutet av 1910-talet hade hennes intresse forskjuts från kemi mot geologi, och där förespråkade hon en svängningsteori enligt vilken landet i samband med att landisen drog sig tillbaka, genomgått flera höjningar och sänkningar. Som stöd hänvisade hon till sina kiselalgsanalyser, som hon kontinuerligt bedrivit sedan slutet av 1890-talet. Teorin mötte stark kritik från ledande kvartärgeologer. Avhandlingen kretsar mycket kring de gränser Cleve drog för att vinna trovärdighet hos geologerna, eftersom "hon ville bli erkänd" (9) som geolog, "hon ville befinna sig innanför" (275). Den trovärdighetsdebatten förlorade hon – hon fick aldrig det hon strävade efter, auktoritet inom geologin.

Nästan alla Cleves geologiska artiklar ses som ett led i "hennes gränsdragningsarbete gentemot geologerna" (232), ett arbete hon tycks driva nästan som besatt. När hon misslyckades inom geologin vände hon sig till

arkeologin och hennes studier av Komsakulturen ses som en strävan att "etablera sig som geolog snarare än ett försök att förnya den arkeologiska kunskapen" (225). Hon ville med arkeologin "stärka sin roll som geolog genom att etablera en gräns mellan sig och övriga geologer" (227). I arkeologin omtolkade hon, med hjälp av kiselalgsanalyser, fornfyndens relativa ålder och i "samband med det drog hon gränser gentemot flera geologer vars forskning hon kritiserade" (230). Till och med den publikation 1962 där hon argumenterar för att Eden egentligen legat i Nordtyskland, och som uppriktigt sagt ligger nära ett intellektuellt totalhaveri, får en roll i gränsdragningsarbetet. Även hennes populärvetenskapliga arbeten, om selen och om trä, inrangeras i ett "gränsdragningsarbete gentemot kvartärgeologerna" (184). Man kan fråga sig varför Cleve så envist framhärjade med sin hårt kritiserade svängningsteori. Enligt Espmark vilade hennes egen trovärdighet på dess framgång, för om den föll skulle hennes kiselalkompetens försvagas. Men den senare kompetensen var det inte många som betvivlade, den gav henne en professorstitel. Det förefaller betydligt troligare att trovärdigheten minskade för att hon så hårt höll fast vid svängningsteorin. Eller för uppfattningen att formell skolning inte var "avgörande för forskarens förmåga till vetenskaplighet" (229), eller genom att i en artikel på en knapp sida förkasta tidigare tolkningar, anse sig bidra till utvecklingen av arkeologisk kunskap, och använda arkeologiska fynd för att bekräfta sin syn på det geologiska skeendet (227), eller genom att hävda sig vara den ende som kunde "teoretisera fördomsfritt" (137), eller genom att översätta en bok om selen och ange sig själv som författare. Att utmana kvartärgeologer genom att hävda tolkningsföreträde utan att höra till disciplinen (153) är utmanande, liksom att följa egna uppslag "utan hänsyn till äldre åskådningar" (184). Att bege sig in på ett nytt område, geologin, utan formell utbildning och hävda att alla andra har fel är inte någon bra taktik för att skapa trovärdighet.

Espmark pekar här på en motsättning hos Cleve som inte blir riktigt förklarad. Varför avgränsade hon sig så intensivt mot den grupp hon vill bli accepterad av? Till en del kan detta givetvis förstås som resultatet av en utanförsituation både som kvinna och institutionellt, men räcker detta? Hennes privata

situation har säkert betydelse för hennes vetenskap, det inser Espmark, men frågan diskuteras inte närmare. Ett större inslag av existentiell biografi, dvs om hennes ställningstaganden hade kunnat relateras till händelser i hennes privatliv (på samma sätt som görs i förhållande till Euler), skulle vår förståelse till varför hon valde konfrontationens väg förmodligen öka.

Ett annat viktigt syfte med avhandlingen är också att "bidra med kunskap om hur vetenskap formas och förändras" samt att visa "det individuella i ett projekt som till stora delar bygger på gemensamt arbete" (17). Mer kunde ha sagts om det gemensamma i den vetenskap Cleve utförde, i vilka vetenskapliga traditioner hon skolades och arbetade. Espmark har här varit tvungen att anpassa analysen efter sina "möjligheter att förstå den naturvetenskapliga fackkunskapen" (22), vilket får till konsekvens att Cleves forskningar tilldelas en större roll än vad de egentligen hade. Avhandlingen 1898 om växters groningstid sägs ge "moderna biokemiska perspektiv" (59), men att ha utfört kemiska analyser av biologiskt komplicerade substanser räcker knappt för det omdömet, då sådant inte var något nytt. Espmark säger att Cleve i sin avhandling "analyserat fröns innehåll av bland annat proteinämnen, olja, stärkelse och diastaser", men Cleve säger bara att små mängder diastas "bestäms till lokaliseringen och relativa mängden" (Cleve, *Studier över några svenska växters groningstid*, 13f). Ändå frammanas bilden av Cleve som pionjär inom biokemin, vilket är tveksamt. Generellt framställs hon som en djärv och orädd vetenskapskvinna med vågade åsikter. Som forskningschef på Uddeholm mellan 1917 och 1923, ersattes Cleve av en akademiker, Erwin Mayer, men under hans ledning bedrevs inte samma intensiva grundforskning (116). Slutsats: det bedrevs grundforskning på Cleves tid. Dock väljer Espmark att se försöket att visa var Eden legat, "som en parentes i hennes vetenskapliga arbete" (259). Förmodligen skulle Cleve själv kraftigt argumentera emot att kalla det en parentes, och se det som ett uttryck för bristande respekt.

Denna något okritiska inställning till Cleves insatser inom vetenskapen beror till del på bristande källkritik, inte minst borde tillförlitligheten i svårsonen Sven Stolpes memoarer, och i Cleves egna minnen ha dis-

kuterats. Viktigare är dock att Cleves vetenskap inte tillräckligt contextualiserats. Vetenskapligt publicerade hon sig tidigt både som analytisk kemist, organisk kemist och kiselalgspecialist. Hon skolades innanför gränserna i en experimentell kemi där fakta stod i centrum, och hennes tidiga arbeten fick många uppskattande ord, och gav henne goda intyg. Denna tradition finns kvar i mycket av det hon gör senare, inte minst vad gäller kiselalger, samtidigt som det tillkommer, när hon hamnat utanför det vetenskapliga etablissemang, ett ökat drag av teoretiserande. Under arbetet på Uddeholmsbolaget publicerade hon vetenskapliga artiklar om ligninhalten i tall och gran, vilka knöt an till hennes tidigare analyser av komplicerade organiska föreningar, samtidigt som hon lanserade teorin att växlande halt lignin och cellulosa i trä, berodde på att ligninets moderssubstanser mindre än cellulosans tälde långa förflyttningar. Kritiken var förödande, hon påstods ha gjort korrigeringar i resultaten i stället för att göra om experimenten. Espmark noterar att den kraftigaste kritiken kom från Peter Klason, men det antyds att han "kunde ha personliga skäl att hindra henne" (116). Klasons kritik borde ha tagits mer på allvar, han hade trots allt sysslat med träkemi i fyrtio år. Att reducera Lennart von Post, Cleves argaste geologiska kritiker till "torvinventerare" (136) kan vara formellt korrekt men uttrycker inte respekt. Det är oklart om påståendet att Cleve med sin geologiska kompetens kunde "föra forskningen rätt igen" (244), är Espmarks eller Cleves åsikt. Kan hennes utanförskap också förklaras med att hennes vetenskap inte accepterades av andra vetenskapsmän? Hur befogad den vetenskapliga kritiken var, utifrån samtida förutsättningar, får vi inte veta, men den torde ha varit kraftigt bidragande till hennes utanförskap, och en orsak som kunde betonats mer.

Mer kunde ha sagts om Cleve när hon inte var kontroversiell. Hur hon tidigt lärde sig forskningens vardagsproblem, som att analysera, och att utföra besvärliga experiment (60). Studierna av fenyiltriazoler från år 1899 var experimentellt mycket krävande, liksom de samtida studierna kring metalliskt kalcium och ytterbium. Av dessa framgår att hon väl lärt kungsorden i svensk kemi: att "fakta bestå, teorier förgå". Inom den traditionen skrev hon sin avhandling, och på grund av sin tillförlitlighet som vardagsforskare fick

hon lovord av sin handledare Oskar Widman och professor Albert Westerberg – och därför tjänsten på Uddeholm. Hennes lärobok är skriven i samma anda, den ville vara mer praktisk än teoretisk (100). Denna vardagsvetenskap, som var en viktig del av hennes vetenskap och som säkert bidrog till att forma hennes idéer om vad vetenskap var, kunde fått en större plats. Detta gäller framförallt den konkreta kiselalgalanalysen. Hur utfördes en sådan? Det var ju på detta område hon tillämpade den noggrannhet hon lärt i början av sin karriär. Om vi idag vet att det bland kiselalgerna finns ca 100 000 arter fördelade på 350 släkten, varav 70 fossila, förstår vi vilket enormt arbete hon lade ner på detta, och hur viktigt det var för henne. Det är inte en tillfällighet att det TV-program med Cleve som sändes 1961 fick titeln ”70 år med kiselalger”. Särskilt kunde denna analys ha jämförts med geologernas pollenanalys, eftersom det var skillnader i resultatet mellan två olika vardagsvetenskaper, som låg bakom kontroversen. Man undrar också om det fanns annan forskning kring kiselalger, debatter, skillaktigheter, olika traditioner, eller var Cleve en obestridd auktoritet på detta område?

Espmark förklarar till stor del varför Cleve hamnade utanför med att hon var kvinna, och givetvis var det så. Att säga att kön saknade betydelse vore naivt och okunnigt. Det är inget nytt att kvinnor inom vetenskapen missgynnas av institutionella och patriarkala maktstrukturer. Cleve antydde själv att den uteblivna docentkompetensen på avhandlingen berodde på att hon var kvinna. Visserligen säger Espmark (149), att hon under geologkontroversen inte hittat några uttalade angrepp på hennes kön eller på henne som icke-geolog, men ”jag tror ändå att dessa faktorer spelade roll”, och drar helt riktigt slutsatsen att det var möjligt att Cleve ”åsidosattes på grund av sitt kön snarare än sin kompetens” (117). När Cleve sökte en tjänst vid Anna Sandströms lärarinneseminarium, drogs den tjänsten in, och ersattes med en tjänst i geografi, vilket kan tolkas som att man inte ville att en kvinna skulle ha tjänsten. Men varför drogs tjänsten in och vem fick den? Kanske passade inte tjänsten skolans i huvudsak humanistiska profil? Frågan om betydelsen av att Cleve var kvinna borde inte bara ha konstaterats utan diskuterats utförligare, konkretiserats och inte minst relaterats till den vetenskapliga kritik hon fick.

En svårare fråga är om kön fanns invävt i Cleves vetenskap – eller för den delen i hennes manliga motståndares. Hon hävdade själv en skillnad mellan pojkar och flickor där de förra hade vetenskapligt ”intresse för saken, för själva kunskapsstoffet” medan flickorna visade ”flit och samvetsgrannhet” (101). Mot den bakgrunden och då hennes lärobok riktade sig till flickor, kunde en analys av lärobokens vetenskapliga innehåll, kunna ge ytterligare ledtrådar till könets betydelse. Fick skillnaden mellan pojkar och flickor enbart pedagogiska följder eller påverkade den också vetenskapen i sig?

Att ta ställning för nazismen var uppenbart viktigt för Cleve, särskilt i henne senare liv. Respekten för Cleve kan här leda till metodiska problem, och en nedtoning av åsikter man inte uppskattar. Denna recensent har, det erkänns, så objektiv historiker han försöker vara, svårt att respektera Cleves åsikter i dessa frågor. Men detta är givetvis inte samma sak som att man inte skall studera dem i sitt historiska sammanhang. Det gör också Espmark. Cleves började sin politiska karriär på 20-talet som turnerande agitator i Allmänna valmansförbundet. Varför hon därifrån drogs åt den politiska extremismen är svårt att veta. Särskilt intressant i en existentiell biografi borde det vara att hitta beröringspunkter mellan ideologi och vetenskap. Ledtrådar till sådana punkter finns i avhandlingen. Ser man dogmatism som ett centralt drag i nazismen, vilket syns rimligt, finns detta hos Cleve. Hon höll ståndaktigt fast vid sin svängningsteori, ”mitt livs idé” (132), och kunde fortfarande efter fyrtio år inte ”omvärdera sin syn på nivåförändringarnas natur” (156). Hon var inte ”beredd att ändra sin åsikt” (154). Hennes lärobok användes vid en enda skola och togs bort från listan över godkända läroböcker 1935, med motiveringen att den var för dogmatisk. Espmark har väl formulerat Cleves dogmatism med orden: ”den starka tro på sanning som en essentiell och segrande kraft [...] som kanske gjorde det mindre väsentligt för henne att anpassa sitt agerande för att övertyga om sina åsikter och omvandla dem till fakta” (162). Cleve skriver själv 1942, “[v]etenskapens uppgift är att söka de verkliga sammanhangen”, och när sanningen förvandlas till en dogm visar den drag som erinrar om nazistisk propaganda, liksom att se vetenskapen som en kamp, ”det nya föds ofta under kamp och vända, men den sanning,

det innehåller, segrar dock till sist” (161). Cleve talade gärna om forskarnas personliga kamp och arbete, och hyllade viljan till handling, något som saknades i de demokratiska länderna (210).

Andra förbindelsepunkter finns i Cleves lärobok, ”[i]ngen naturreligion är följaktligen mer berättigad och djupare grundad än soldyrkan”, (Cleve, *Kemien och dess tillämpningar* 2, 1918, s. 87), och bondelivet i Lindesberg, kan ses som ett försök till praktisk nazism, då soldyrkan och betoningen av lantbefolkningen var en viktig del av nazismen. Vidare citerar Espmark också Cleves publicerade självbiografi, ”i myterna möter vi de äldsta källorna till den arkeologiska vetenskapen” (259). Myten som källa till handling var ett viktigt inslag i den nazistiska ideologin. Det finns fler ledtrådar i texten, och var och en för sig leder givetvis inte till nazism, men tillsammans bildar de ett mönster, där vetenskap, ideologi och privatliv flyter samman. I Cleves artiklar om invandringen till Norden ger ett rasperspektiv en ideologisk dimension, som enligt Espmark ”sträcker sig utanför vetenskapliga ideal” (251). En sådan skillnad mellan ideologi och vetenskap är olycklig om vi vill förstå Cleve. Hon ansåg säkert inte att hon gått utanför vetenskapen. Att dölja hennes politiska uppfattning bakom eufemismen ”de nationella leden” (216), är inte heller så lyckat. Espmarks sympatiska respekt för Cleves kamp, ”gång på gång reste sig [Cleve] för att bekämpa sina motgångar” (258), orsakar historiografiska problem vid bedömningen också av Cleves politiska tänkande. Dessa spridda iakttagelser över sambandet mellan liv, vetenskap och politik, borde ha sammanställts, och kanske tilldelats en större plats.

Det fanns något till synes paradoxalt i Cleves sätt att tänka. Hon ansåg att alltför hög tilltro till auktoriteter präglade geologi och arkeologi, i stort sett ”förkastade [hon] alla auktoriteter” (229), men själv ändrade hon aldrig åsikt. Hon lyssnade inte på motståndarna, utan hon talade om för dem hur det var genom att lägga fram fakta. Hon hade lärt sig den svenska vetenskapliga traditionens grundbult, experiment ger fakta, och fakta är fakta, och den lärdomen har förvandlats till ett argument också i hennes kanske mer bisarra texter. Och detta sker samtidigt som hon allt yvigare börjar teoretisera inom vetenskapen, samt dras åt politiska extrema rörelser.

Vad kan man lära om den stora bilden av vetenskapens ställning i Sverige, med hjälp av en studie av Cleve, av en forskare som många gånger framstår som en psykologisk gåta. Kan rent allmänt studiet av en isolerad forskare öka vår kunskap om vetenskapen under denna tid. För hon var isolerad. Espmark pekar visserligen på att Cleve fått viss uppmuntran i sina kvartärgeologiska idéer, men läser man vad denna uppmuntran består av, tycks den mest vara ett gemensamt avståndstagande från den dominerande vetenskapens sätt att resonera, inte ett stöd för Cleves egna idéer. Men självklart kan man använda en utanförstående för att belysa ett större skeende. Detta syfte har dock av naturliga utrymmesskäl fått en mer undanskymd roll i avhandlingens men för den som vill fullfölja en sådan studie kommer Espmarks avhandling att vara värdefull.

Kristina Espmark har skrivit en rik avhandling om en udda person i den svenska vetenskapshistorien. Avhandlingen rymmer mycken annan tematik, som här inte berörs, men som utförligt behandlas, som Cleves förhållande till industrin, arbetet i Allmänna valmansförbundet, konverteringen till katolicismen etc. Astrid Cleve nådde aldrig den status hon ansåg att hon förtjänade. Orsakerna var många, en som lyfts fram var att hon som kvinna hamnade utanför institutionella strukturer. Men det är inte allt. Bidragande faktorer var också enskilda händelser i hennes privatliv, hennes politiska uppfattning, samt att hon utsattes för hård vetenskaplig kritik, en kritik som inte bara berodde på att hon var kvinna. Sammanjämkningen av dessa faktorer är viktig för att förstå Cleves position. Espmark gör ett gott arbete i sin strävan att förena dessa sidor, men arbetet skulle vunnit om hon mer konsekvent hade utvecklat idén om en existentiell biografi, placerat Cleve i en bredare vetenskapshistorisk kontext, samt lyft fram den spänning som fanns i hennes vetenskap, mellan våldsamt och dogmatiskt teoretiserande och en vardagsvetenskap i svensk traditionell anda. Resultatet har dock blivit en genomlyst bild av Astrid Cleve, men är också ett bidrag till studiet av vetenskapens vardag. Den blir samtidigt ett gott exempel på vad vardagsarbete kan bestå av och åstadkomma i de humanistiska disciplinerna. Och detta sagt som ett stort beröm.

Anders Lundgren

Demokrati bortom politiken

Anna Friberg; *Demokrati bortom politiken. En begreppshistorisk analys av demokratibegreppet inom Sveriges socialdemokratiska arbetareparti 1919–1939*. Stockholm: Bokförlaget Atlas, 2012. 352 s. ISBN 978-917-389-435-7, hft.

Solen strålade samtidigt som kylan bet i Härnösand lördag den 23 mars 2013, då Anna Friberg försvarade sin doktorsavhandling i historia vid Mittuniversitetet, *Demokrati bortom politiken. En begreppshistorisk analys av demokratibegreppet inom Sveriges socialdemokratiska arbetareparti 1919–1939*. Avhandlingen är utgiven som bok, vars omslag pryds av en illustration som leder tankarna till en valaffisch. Beträktaren ser ett utsnitt ur en teckning av en murad vägg som håller på att få sin kanske sista byggsten på plats. Nere till vänster ses en mursten som benämns ”Politisk demokrati”, till höger ”Social demokrati”. På denna bas ligger sedan murbruk och från ovan kommer så en stark näve som håller på att sätta ned den stora murstenen ”Ekonomisk demokrati”.

Bilden ger en på sitt sätt kongenial illustration av vad som avhandlas. Boken är distinkt disponerad med två introducerande kapitel, varpå följer fyra kronologiska och sedan två avslutande kapitel.

I inledningen klargörs olika utgångspunkter, som valet att studera diskussioner om demokrati *efter* det som brukar kallas demokratins genombrott. ”Syftet med föreliggande avhandling är att analysera relationen mellan språklig förändring och samhällsförändring i allmänhet, och socialdemokratiskt språkbruk och ideologisk förändring i synnerhet” (14). I centrum för analysen står begreppet demokrati, vilket varit omstritt men fått en särställning som gör det till ett intressant studieobjekt: alla moderna politiker vill framstå som demokratins vänner. Syftet är även att bidra till diskussioner inom det begreppshistoriska fältet: dels huruvida begrepp har inneboende betydelsekärnor eller om betydelseerna är betingade av yttre orsaker, dels hur delarna i det Friberg kallar sammansatta begrepp, såg ekonomisk respektive social demokrati, bör förstås i relation till helheten (14ff, 41, 53f). Teoretiskt och metodiskt knyter hon i första hand an till Reinhart Kosellecks form av begreppshistoria och dis-

kuterar dennes idéer om erfarenhetsrum jämte förväntningshorisont och om hur begrepp kan färgas av olika tidsskikt. Hon knyter även an till statsvetaren Michael Freedens och dennes teori om ideologier, i vilken betydelsen hos politiska begrepp fångas genom analys av den ”morfologiska strukturen”, hur ideologins begrepp förhåller sig till varandra (62). Ett *begrepp* står i relation till omkringvarande *betydelsebegrepp* – såg demokrati i relation till rösträtt och yttrandefrihet – och i detta semantiska fält finns vissa *nyckelkomponenter*. Dessa kan inte förändras på samma sätt som mer perifera betydelsebegreppens konventionellt etablerade betydelse ska bestå. Inledningsvis presenterar och diskuterar Friberg klart och tydligt även olika avgränsningar, till exempel av tidsperioden, liksom relevanta forskningslägen och använda materialkategorier.

Det andra och kortare kapitlet rymmer sedan historiska bakgrundsteckningar. Härpå följer fyra kronologiskt ordnade kapitel.

I ”1919–1924. Ett bredare demokratibegrepp” analyseras hur rösträttsreformen så att säga förändrade spelreglerna. När det tidigare rörelsemotiverande framtidsmålet uppnåtts började socialdemokratin utveckla idéer om hur man på folkstyrets grund skulle gå utöver denna borgerliga demokrati för att realisera demokratin i exempelvis social och ekonomisk mening. En halv eller borgerlig eller politisk demokrati skulle bli fullständig. Friberg går igenom diskussioner om representations- och statskick, om utformningen av skolsystemet, om makt- och ägandefrågor utifrån Socialiseringsnämnden och Kommittén för industriell demokrati. Bestämningen av demokratibegreppet gick från den kvantitativa frågan om folkligt majoritetsstyre till kvalitativa frågor om politikens innehåll, samtidigt som nya delasppekter tillkom genom sammansatta begrepp, såg ekonomisk demokrati. Ett längre citat ur den avslutande diskussionen illustrerar hur analysen knyter an till utgångspunkterna: ”Genom att fylla ’demokrati’ med ny mening och nya mål, i form av de sammansatta demokratibegreppen, fick ’demokrati’ en tydlig framtida tidsdimension. Begreppet pekade bakåt mot rösträttsreformen samtidigt som det användes i nuet för att argumentera för konkreta reformer, men det syftade också till framtida mål som par-

tiet önskade realisera när tiden skulle anses vara mogen. Det hade alltså, med Kosellecks ord, skett en förändring i relationen mellan erfarenhetsrummet och förväntningshorisonten där den senare intog en allt viktigare roll. 'Demokratin', eller rättare sagt 'den fullständiga demokratin', uppfattades som något för framtiden" (148).

Kapitlet "1925–1929. Förmögenhetsbildning i folkhemmet" behandlar bland annat diskussionerna kring den famösa arvsskattemotionen 1928. Folkhemsbegreppet blev ett slags metafor för det fullständigt demokratiserade samhället. Det rymde också en spänning mellan att avradikalisera genom nationell samling och att radikalisera genom att föra vidare den politiska demokratin. Samtidigt började de sammansatta begreppen skava när deras temporaliteter gled isär, till exempel blev industriell demokrati något som sköts på en allt diffusare framtid.

I kapitlet "1930–1934. Planhushållning, fred och frihet" noteras att kopplingen mellan demokrati och frågor om den ekonomiska strukturen blev mer oklar, och socialiserings-tanken utmanades av föreställningar om planmässig hushållning. Samtidigt betonades friheten mer i folkhemmet, som blev något av en kompromiss mellan jämlikhet och frihet. Begreppet demokrati brukades mindre frekvent och i ljuset av de politiska alternativen i tiden blev det vanligare att bestämma det genom motbegrepp, till exempel våld, revolution, diktatur. Det var som om mörka erfarenheter fick horisonterna att krympa.

Utvecklingen fortsätter i "1935–1939. Diktaturhot och nya demokratibegrepp", som även tar upp diskussioner kring andra aspekter än de socio-ekonomiska, bland annat utifrån ecklesiastikminister Arthur Engbergs valskrift *Demokratisk kulturpolitik* från 1938. Olika försök till samarbete och samling behandlas, exempelvis kring en särskild nordisk demokrati med historisk förankring. Det nationella tilltalet hade inte längre udden mot söndrande klasskamp utan mot fascism, samtidigt som utvidgningen av demokratin sköts på framtiden. Stråvan efter samförstånd och samarbete med andra politiska partier blev drivande i betydelseförskjutningen. När det socialdemokratiska demokratibegreppet smalnade av och fick en kortad framtidsdimension kom det mer att handla om en politisk ordning att försvara i nuet, ett demokratiskt arv att föra vidare.

Efter de fyra kronologiska kapitlen följer "Demokrati bortom politiken", där resultatet först sammanfattas i en mer tematiskt ordnad diskussion. Utgångspunkten är de sammansatta begrepp som behandlats och som blev ett sätt att precisera det specifikt socialdemokratiska när alla partier efter rösträttsreformen omfattade demokratin. Friberg diskuterar även hur de sammansatta begreppen efter beslutet om allmän rösträtt återgav en framtidsdimension åt demokratin samtidigt som de pekade bakåt mot den politiska grundreformen. Hon menar att de sammansatta begreppens gemensamma nyckelkomponenter, liksom deras inbördes relationer, gör att de bör ses som delar av ett och samma demokratibegrepp, inte som flera olika begrepp. Samtidigt genomgick det socialdemokratiska demokratibegreppet stora förändringar under tidsperioden, varför tanken på inneboende betydelsekärnor hos begrepp avvisas. Hon menar även att analysen visar hur partiets språkbruk förändrades och att den därigenom blir ett bidrag till diskussionen om SAP:s ideologiska förändring. Språk och samhälle påverkar varandra och ett begrepps förändringar speglar förändringar i den samhälleliga och politiska kontexten.

I en kort "Epilog" diskuteras huruvida tidens nya medier innebär något kvalitativt nytt för partierna när det talas om både "New Labour" och "Nya moderaterna", när socialdemokrater kan tala i termer av "affärsplaner". Finns inte längre ideologiskt laddade begrepp när alla partier samlas i mitten för att bjuda ut sitt varumärke bland konkurrenter med snarlika budskap?

Det har förhoppningsvis framgått att Fribergs avhandling är väl strukturerad. Det ska också sägas att den är mycket väl genomarbetad. Olika stickprov, till exempel av det informationsrika personregistret, styrker det allmänna intrycket av ett samvetsgrant hantverk. Framställningen präglas av en sakprosa som är effektiv och flärdfri samtidigt som den rymmer förtätade formuleringar. Aningen undrande är jag dock inför bruket att markera studerade begrepp med citationstecken och betydelsebegrepp jämte nyckelkomponenter med kursivering. Det ger på sina ställen upphov till frågetecken hos läsaren samtidigt som läsningen av de sammanfattande analyserna blir lätt stackato-betonad när så många ord har fått emfas av något slag. Men detta är i sammanhanget en detalj, som man

kan ha olika uppfattningar om. Mitt allmänna intryck av Anna Fribergs avhandling är klart positivt. Med detta sagt övergår jag till några kommentarer utifrån den kritiska granskning som är central i opponentupdraget.

Vad gäller utgångspunkterna har det framgått att Friberg på ett distinkt sätt utgår från Kosellecks form av begreppshistoria, och hon förklarar att "distinktionen mellan ord och begrepp [är] av semantisk natur", liksom att tolkningskampen gäller begreppens användning mer än "begreppen per se" (55f). Själv har jag svårare att bli klar över vad ett "begrepp i sig" är och hur relationen mellan term och begrepp bör förstås. Ett påstående som att "begreppet 'demokrati' återfinns i ordet demokrati" (66) kan leda tankarna till Michael J. Reddys smått klassiska analys – i artikeln "The conduit metaphor. A case of frame conflict in our language about language" i antologin *Metaphor and thought* – av en underliggande ledningsmetaforik som färgar talet om mänsklig kommunikation: idéer är ting; ord är behållare; kommunikation innebär att en sändare lägger ned sina tankar i ord och sänder dessa i en ledning till mottagaren, som helt enkelt plockar upp idéerna ur orden. Reddy diskuterar den förtingligande tendens som följer av detta språkbruk – som regel utan att språkbrukaren ens märker det. Han menar också att det tenderar att trivialisera det aktiva tolkningsarbete som utförs i mottagarledet; det är skillnad mellan informationsöverföring och kunskapsbildning.

Fribergs utgångspunkt är tysk, om man säger så, med stor begynnelsebokstav på Begrepp, som kan tyckas ha en självständig existens ovanom människornas provins. Samtidigt kan jag tycka att anslutningen till Michael Freedens teori innebär ett närmande till den brittiska Cambridgeskolan – som Friberg dock distanserar sig från – och insisterandet på att "meaning is use". Begreppet begrepp kan förstås på olika sätt.

En så att säga förtingligande tendens tycker jag även förnims i en annan central analyskategori, politiken. Språk och politik sägs vara relaterade "entiteter", liksom språk och samhälle (12, 278). Själv undrar jag hur man ska separera politiken med dess frågor och begrepp från språket, hur man kan studera demokratibegreppet "i ljuset av en politisk historia" (65) – är inte demokratibegreppet

ett betydelsefullt inslag i den politiska historien, så att viss rundgång uppstår i förklaringsresonemangen? Jag blir också en smula undrande över den gränsdragning kring politik som är relaterad till tanken på demokrati bortom politiken och som kan uttryckas som att "'demokrati' inte bara var något politiskt, utan att det även rörde andra samhällsområden" (97). Om exempelvis kampen mot ett system på ekonomins område är bortom politiken, om "skolpolitiken" så att säga skulle vara opolitisk, kan man undra vad som blir kvar av politiken.

Aningen osäker på om jag uppfattat allt rätt vill jag framhålla att Friberg för en frimodig diskussion kring olika grundvalsfrågor som är mångfacetterade och nog inte har några enkla svar. Detta kan jag uppskatta även om jag kanske inte är ense med henne i alla resonemang.

Vad gäller tolkningar i de kronologiska kapitlen tycker jag att diskussionen av folkhembegreppet aktualiserar en baksida med att så tydligt fokusera på socialdemokratiens röst. Uttrycket folkhem var etablerat i svenskan före 1928 men blev inte politiskt laddat förrän då, en övergång som syns mig svår att förklara om man bara lyssnar till ena rösten eller sidan i den spänning mellan olika uppfattningar som väl behövs för att det ska bli politik.

Beträffande begreppet socialisering tycker jag mig ha funnit att det har en komplex historia med församhälligande som en tidig betydelse och ett genomslag hårt knutet till första världskrigets slut. Friberg betonar mer entydigt förstatligande och menar att socialiseringstanken övergavs, samtidigt som den återkom gång på gång. Jag misstänker att hennes framställning här i någon mån präglats av Herbert Tingsten och hans bild av socialiseringsteori, i bestämd form singularis, dogmatisk och förlamande för partiets politik. Möjligen tänkte han sig att SAP alltifrån begynnelsen höll sig med ett socialiseringsbegrepp, även om man inte uttryckte det i termer av socialisering. I sammanhanget vandrar tanken lätt vidare till planhushållning, som var ett samtida modeord om än utan så dramatiskt genomslag 1919 och mer aktuellt som senare krislösning. Även här kan jag tycka att det blivit lite väl entydigt; i början av trettioåret var det till exempel oklart vad planhushållning skulle innebära och huruvida det självklart var ett vänsterprojekt.

Jag misstänker att framställningen i någon mån präglats av Leif Lewin och hans alternativ till Tingstens bild: planhushållningsideologin, även den i bestämd form singularis.

Friberg diskuterar resultaten av sina studier i de kronologiska kapitlen på ett tydligt men nyanserat sätt och relaterar på övertygande vis de välunderbyggda empiriska genomgångarna till sina teoretiska utgångspunkter. På ett mer övergripande plan kan man samtidigt undra över slutsatser, till exempel vilket avhandlingens bidrag är, närmare bestämt, till den fråga om SAP:s ideologiska förändring där just Tingsten och Lewin utgör de traditionella polerna. Jag tycker att framställningen visar *hur* socialdemokratins språkbruk förändrades, men känner mig nyfiken på en tydligare diskussion av *varför*-frågan. Friberg tycks mena att den språkliga definitionskampen speglar underliggande konflikter, att ett begrepps förändrade användning speglar förändringar i den samhälleliga kontexten, men värjer sig samtidigt mot kausalitetsresonemang. Det lätt himlastormande syftet, att analysera relationen mellan språklig förändring och samhällsförändring i allmänhet, blir lite hängande i luften. Men den övergripande frågan om eventuella inneboende betydelser hos begrepp får en tydlig slutsats: det sågs att tanken kan avfärdas och att avhandlingen styrker Freedens teori. Samtidigt kan den kritiske läsaren undra huruvida detta är en fråga att besvara empiriskt om man utgått från att begrepp saknar inneboende betydelser, om inte avhandlingen här utgått från det som skulle leda i bevis.

Medaljens framsida

Gustav Källstrand: *Medaljens framsida. Nobelpriset i pressen 1897–1911*. Stockholm: Carlsson Bokförlag, 2012. 334 s. ISBN 978-917-331-531-9, inb.

Det hela gick mycket fort. Bara några dagar efter det att Alfred Nobels testamente blev känt stod tidningarnas tolkning klar. De tänkta priserna innebar en stor och mycket viktig möjlighet för Sverige som måste tas till vara och det med den största omsorg. En sentida läsare känner i mångt igen sig i de årligen återkommande beskrivningarna om vad dessa priser betyder för Sverige. Det är därför inte utan att man vill ställa sig frågan

Sammanfattningsvis kan sägas att mina kommentarer å opponentuppdragets vägnar kretsar kring utgångspunkter och tolkningar. Vad gäller utgångspunkter har Friberg valt ut vissa auktoriteter och konsekvent hållit sig till dem. Jag kan tycka att hon håller dem väl hårt i handen och på så sätt övertar en del spänningar, exempelvis de jag menar ligger i distinktionen term–begrepp. Jag kan också tycka att begreppen i hennes framställning blir mycket av indikatorer men inte så mycket faktorer, en aspekt jag själv finner spännande. Vad gäller tolkningar har mina kommentarer kring folkhem, socialisering, planhushållning utgått utifrån egna undersökningar. På de punkterna har Friberg inte övertygat mig om att jag helt varit ute och cyklat, men både hennes och mina tolkningar kan ju diskuteras.

Men dessa kommentarer är mer synpunkter än invändningar och inget jag vill tillmäta större vikt vid en samlad bedömning. I stället vill jag betona att Friberg har valt ett ramverk och argumenterat för sina val, att hon har arbetat mycket systematiskt inom dessa ramar, att hon har redovisat sina studier i en mycket genomarbetad framställning. Jag tycker också att en grundidé, att ta rösträttsreformen som startpunkt i stället för slutpunkt, är mycket god i sin skenbara enkelhet. Jag menar att det är ett mycket väl genomfört doktorandarbeta som Anna Friberg lagt fram och ser med nyfikenhet fram mot hennes fortsatta arbete, då tyngden av genren doktorsavhandling släppt.

Henrik Björck

om idén om Nobelprisen varit helt intakt sedan det då aktuella sekelskiftets diskussioner och befinner vi oss i så fall på samma plats enbart kompletterande av en del nya medier?

Gustav Källstrands avhandling undersöker hur diskussioner i svensk press fördes om Nobelpriset från 1897 när testamentet blev känt och till och med 1911. Dessa diskussioner och rapporter skapade raskt en tolkning av vad Nobelpriset var och framför allt vad det betydde för Sverige. Avhandlingen är den första i sitt slag i Sverige som studerar pressens bild av Nobelprisen. Därmed blir den en kompletterande bild till andra mer

traditionellt vetenskapshistoriska studier av Nobelprisen som mera ansträngt sig om att förstå Nobelprisen inifrån. Denna avhandling visar hur Nobelprisen formades utifrån.

Slående för en sentida läsare av de olika debatterna för drygt hundra år sedan är att det gick så snabbt att etablera vissa tolkningar av Nobelprisen och hur pressen förhöll sig till dem. Det var mycket som föll på plats med en gång och därmed mycket som vi idag kan känna igen i vår tids medierade bild av Nobelprisen.

Avhandlingen är således *inte* en (vetenskaps-)historisk genomgång av tidens pristagare utan säger sig vara en mediehistorisk studie. Samtidigt är den kanske inte en renodlad mediehistoria utan försöker samtidigt vara en vetenskapens kulturhistoria.

Enligt författaren består avhandlingen av två delar, en som ”handlar om reaktioner på priset som sådant” och exemplifierar med Nobelfesten och Nobelinstitutet och en andra del som handlar om pristagarna, särskilt de vetenskapliga pristagarna. Det sista valet motiverar författaren med att avhandlingens inriktning är ”vetenskapens kulturhistoria”. Men det finns också ett kapitel om litteraturpriset.

Avhandlingen har åtta huvudkapitel och en inledning och en avslutning. Därpå en engelsk sammanfattning, en käll- och litteraturförteckning och ett personregister och det hela väger in på 334 sidor.

Inledningen, ”Dr. Nobels storartade stiftelse”, ger på sedvanligt vis motiveringar för vikten av studien och beskriver forskningsläge och vad avhandlingen syftar till. Eller som författaren skriver: ”Vi ska studera hur den svenska dagspressen skrev om Nobelpriset under åren från publiceringen av Alfred Nobels testamente, 1897, till och med den tionde (11?) prisutdelningen, 1911, och vilken bild av priset och dess förhållande till vetenskap som därigenom konstruerades.” Sedan följer ett resonemang om varför Nobelpriset fått en så ”stark ställning” och något om kritiken av Nobelprisen och det antyds hur ceremonierna kring Nobelpriset skapat en bild av vad forskning är. Författaren resonerar om hur medierapportering ser ut i vår tid och om den tradition som etablerats och konstruerats av den årligen återkommande bevakningen av Nobelprisen. Författaren är på flera ställen tydlig med att han vill åstadkomma en annan historia om Nobelprisen

genom att studera hur prisen skildrades i den svenska dagspressen, vilket är ett helt annat grepp än att inifrån studera hur prisutdelningsarbetet gått till – ”det vi intresserar oss för i avhandlingen är hur rapporteringen kring Nobelpriset skapade föreställningar kring och skänkte mening åt priset”. Detta sätt att närma sig Nobelprisen är ”någonting nytt”. Den tidigare (inifrån-)forskningen (vetenskapshistorisk och vetenskapssociologisk) har tagit för givet att Nobelpriset *är* något viktigt, medan författaren i sin studie vill visa hur ”prisets betydelse förklaras genom dess kulturella genomslag”. Författaren använder därför en kulturhistorisk ansats för att belysa ”hur bilden av Nobelpriset formades av pressen” och menar att avhandlingen därför bör rangeras in på området vetenskapens kulturhistoria. När författaren poängterar det medialas vikt skriver han samtidigt att ”Detta betyder inte att priset ’bara’ var en medial konstruktion, men att det *också* var det.”

Avhandlingens två syften är att *empiriskt* kartlägga vad tidningarna i Sverige skrev om Nobelpriset och att *analytiskt* analysera vilken mening som tillskrevs priset och hur det snabbt etablerades en tradition om hur man skriver om priset. Traditionen bars fram av de årligen återkommande prisutdelningarna, som författaren karaktäriserar som *uppfunna traditioner* med Eric Hobsbawms begrepp. Det är värt att notera att det tidigt etablerades konventioner för hur rapporteringen skulle se ut, varje år kom(mer) liknande artiklar.

En annan viktig aspekt var det nationella, poängterandet av att Nobelpriset är *svenskt*, att det var en resurs för Sverige, att det skulle ge Sverige en plats i centrum för världens uppmärksamhet och att Sverige skulle lyftas (fram) som kulturenation. Sverige skulle bli ett intellektuellt centrum. Detta var viktigt i en tid där man upplevde en skarp konkurrens nationer emellan.

Det förekom återkommande kritik som främst gick ut på att priset inte lyckades leva upp till förväntningarna, medan däremot beskrivningarna i pressen av pristagarna nästan alltid var positiva. Nobelfesten och prisutdelarna kunde kritiserats men pristagarna hyllades, vilket kan förklaras av att media önskade ett viktigt pris och att hylla pristagarna var ett sätt att automatiskt nå det målet.

Författaren förhåller sig till tre forsknings-traditioner: vetenskapshistorisk forskning om Nobelprisets historia, vetenskapens kultur-

historia, samt kulturorienterad medieforskning.

Författaren är främst angelägen om att förhålla sig till den tidigare vetenskapshistoriska forskningen, där Elisabeth Crawford och Robert Marc Friedman gjort omfattande insatser.

Det måste poängteras hur central den samling med tidningsklipp från Nobelstiftelsen som författaren använt är. Författaren redovisar övertygande att den svenska samling han använt *är* representativ för svensk press och rimligt heltäckande. Att materialet är på förhand komplicerat är ju en fördel, men en skillnad från att använda tidningsläggen är att man missar var i tidningen klippen kommer ifrån och i vilka sammanhang texterna förekom. Men författaren har i vissa fall kompletterat med de hela tidningarna och utifrån de exemplen resonerat om var i tidningarna texterna förekom.

I det första egentliga kapitlet, ”Arvpratets dagar”, ger författaren en bakgrund till priset. Han beskriver hur det gick till när man lotsade och tolkade testamentets intention till en lösning i form av grundstadgorna för Nobelstiftelsen och hur denna process skildrades i pressen. Även om just detta kapitel handlar mer om hur ”priset skapades juridiskt och organisatoriskt”. Testamentet som kan sägas ha en kanonisk status kan om än det är kortfattat sägas knyta an till samtidens idéer om framsteg och nationell konkurrens, särskilt samtidens syn på vad filantropi syftade till, men även hur Nobel såg på exempelvis arv. Författaren hävdar att skillnaden mellan pressens syn på Nobelpriset och prisutdelarnas syn kommer sig av att pressen bygger sin förståelse på testamentet medan prisutdelarna baserar sin på grundstadgorna. Författaren citerar även den tidigare VD:n för Nobelstiftelsen, Stig Ramel, som skrivit att Nobelpriset var en ”skapelse, inte i första hand av Nobel, utan främst av hans unge medarbetare och testamentsexekutor Ragnar Sohlman”. Det redogörs för hur de tilltänkta prisutdelande institutionerna reagerade på nyheten om testamentet och hur deras olika positioner skapade formatet för hur prisarbetet skulle gå till. Därför konstaterar författaren att man för att förstå Nobelpriset bör närma sig det från flera håll. Författaren konstaterar även att ”Prisets mediala existens föregick [...] dess juridiska essens”.

Författaren föreslår därför i inledningen av

andra kapitlet, ”I allmänhetens ögon”, att Nobelpriset föddes den 2 januari 1897 när dess innehåll publicerades i *Nya dagligt allehanda*. Kapitlet tar upp förhoppningarna som väcktes i pressen sedan testamentet blivit känt och hur raskt en idealbild skapades av vad priset skulle eller kunde vara. Huruvida det hade utfallit efter pressens förhoppningar utvärderades i pressen i slutet av den studerade tidsperioden, även om den klagade på Nobelstiftelsens bristande jubileumsanda.

Tidningarna var i huvudsak positiva till nyheten om testamentet, även om kritik fanns från olika politiskt håll; Hjalmar Branting i *Social-demokraten* ansåg att pengarna kunde användas till något bättre, samtidigt kritiserade konservativa *Göteborgs aftonblad* den internationalistiska ambitionen såsom ett missgrepp. Internationalism och fredssträvan gav tolkningen av Nobels testamente en radikal prägel.

Intressant att notera är att pressen genast skrev om prisen som realiteter, men man var måttligt intresserad av de juridiska problemen, där debatten gick mellan namnkunniga jurister. Prisen ”fanns” således i pressen innan de fanns på riktigt. I ett senare fall lyckades dock inte pressen mana fram Nobelpalatset, även om de även då skrev om det som en realitet i förväg. Detta bekymrade t.ex. juristen Ernst Trygger som menade att pressen hade skapat en ohållbar situation när de skrev om priset innan det etablerats.

Svenska dagbladet skickade 1910 en enkät till Nobelpristagarna för att ta reda på vad priset betydde för dem. Det var angeläget att ta reda på hur – de oftast utländska – pristagarna såg på det svenska priset. Författaren konstaterar att Nobelbevakningen gav de svenska tidningarna ”ett tillfälle att skriva om internationella celebriteter, och att vara medskapare åt bilden av Sverige som ett viktigt land inom internationell vetenskap och litteratur”.

Det var särskilt angeläget för den svenska pressen att bevaka och rapportera vad utländska tidningar skrev om Nobelpriset. Kapitel tre, ”Svenska fanor”, handlar uttryckligen om detta. Allvar Gullstrands liknande av prisen vid svenska fanor skall ses i detta sammanhang. Ett möjligt kinkigt problem var särskilt hur svenska Nobelpristagare skulle komma att uppfattas utomlands och författaren gör jämförelsen med tidningarnas syn på världsutställningarna och de olympiska

spelen. Dock var det inte ofta som utländska tidningar hyllade Sverige för att det var där det delades ut Nobelpris utan de nöjde sig med att hylla pristagarna. Annars var tanken att "Nobelpriset [skulle] appropriera sina pristagare". Därmed skulle Nobelpriset bli en svensk resurs. Men att utländska tidningar skrev om Nobelpriset var oftast gott nog. Ofta ansåg de olika pristagarnas länder att svenskar var opartiska, medan länder utan pris var mer tveksamma. Och oftast var det Nobelpriset i litteratur som den svenska pressen önskade bedömd i utlandet, särskilt som stora delar av pressen var föga imponerad av Svenska akademien vid denna tid.

Nobel skall ha menat att svenskar var särskilt ärliga och oväldiga vilket Allvar Gullstrand instämde i – sedan han fått priset i fysiologi eller medicin 1911 – endast svenskar kunde nämligen "med den opartiskhet som lagts i dagen, se utlänningens förtjänster bredvid landsmannens".

Det fjärde kapitlet, "Ett stadgat anseende för tråkighet", handlar om betydelsen av Nobelfesten och hur den "skulle iscensätta prisets värderingar, men också [att den skulle] vara en fest som väckte uppmärksamhet i utlandet". August Strindberg karakteriserade 1882 i *Det nya riket* tidevarvet med attentat och jubelfester, och läser man tidningar tjugo år senare så stämmer den beskrivningen fortfarande. Författaren ordnar även i världsutställningarna här, de var inte bara tävlingsarenor utan även "storslagna föreställningar". Men pressen var kritisk till Nobelfesten, inte bara när journalisterna något år tvingades betala kuvertavgift, eller med Karlfeldts ord om att Nobelfesten hade "ett stadgat anseende för tråkighet". Pressen menade hursomhelst att det var viktigt att de rapporterade från festen, och även 1907, när festen ställdes in (Oscar II hade just avlidit) och bara en bantad version hölls på Vetenskapsakademien, var rapporterna lika långa som annars. Eller som författaren skriver: "Den medierade festen ägde rum även när den verkliga blev inställd". Det förekom även en diskussion om festens former och i tidningarna kommenterades snart om festens traditionella ceremoniel. Och festen kan ses som en iscensättning av en samhällsordning, med kungligheter, politiker och diplomater. Kvinnor som deltog på festen kunde ses som ett problem. Där var "fruar, svägerskor, tanter, döttrar och mormödrar" men även "guvernanter och bättre barnflick-

or". Dessa kvinnor representerade ingen mer än sig själva, och det skavde då "ett inträdeskort till Nobels fest är en utmärkelse" som NDA skrev 1909. Pressen hade inte bara åsikter om festens former utan även om den avsaknad av medial strategi som de menade att Nobelstiftelsen företedde. Det var exempelvis ingen god idé i deras ögon att pristagarna denna period hölls hemliga ända fram till prisutdelningen. Diskussionen om Nobelfesten skulle flyttas till försommaren hör till detta sammanhang.

I det följande kapitlet, "Tilltalande byggnader", diskuteras frågan om inrättandet av ett Nobelinstitut, samt det storstilade Nobelpalats som skulle härbärgera alla Nobelverk-samheter. På så vis skulle Nobelpriset kunna bli något mer än bara ett pris. Det stora Nobelpalats som diskuterades och planerades att ligga i slutet av Strandvägen blev av olika anledningar inte av, trots att pressen hade skrivit om det som en realitet. Författaren diskuterar även inrättandet av ett Nobelinstitut, där särskilt naturvetenskapsmännen kan ha haft fromma förhoppningar om att det skulle etableras institutioner i stil med det som blev Kaiser Wilhelm-institutet i Tyskland. Men början blev blygsam, Svante Arrhenius hade sitt Nobelinstitut med en handtextad skylt på Kungsholmen, medan Svenska akademien flyttade in i nuvarande LO-borgen med sitt Nobelbibliotek.

Pressen var måttligt förtjust i Svenska akademien, och det blev inte bättre av att Sully Prudhomme, som inte publicerat något på många år, fick det första Nobelpriset i litteratur. I kapitlet, "Vreden mot de aderton", får vi läsa att det fanns många som uppfattade sig mer kompetenta att bedöma litteraturpriset än vad de 18 i akademien var. Det gjordes appeller till Leo Tolstoj för att be om ursäkt för att han inte fick priset av författare och andra intellektuella utanför Svenska akademien. Men att bedöma litterära kvalitéer är kanske inte så lätt, eller med James English, som författaren citerar, fungerar litterära priser som en slags rundgång: "personer med hög status placeras i jurygrupper och delar ut priser, som får hög status genom de som delar ut dem, och därför i sin tur skänker status åt de som belönas. Vilka i sin tur sedan blir prisutdelare." Man kan konstatera att "det viktigaste sättet att fördela litterär status" under 1900-talet varit att dela ut litterära priser.

Kritiken av Svenska akademien bestod i att priset gick till inaktuella författarskap. Pristagarna själva kritiserades inte, men Svenska akademien kritiserades på bred front. De aderton eller åtminstone dess ständige sekreterare, Carl David af Wirsén, undvek dock att gå i svaromål i pressen, utan valde att försvara när det blev tillfälle till tal på Nobel-festen. Men ibland var det svårt. När Svenska akademien inte kunde bestämma sig för Selma Lagerlöf eller Charles Algernon Swinburne 1908, lyckades en liten grupp inom akademien få igenom sin kandidat, filosofen Rudolf Eucken, som nog blev förvånad själv. Fredrik Böök menade att "Svenska Akademien framstod [1908] som ett litterärt inkompetent och intrigerande koteri". I pressen anfördes ofta den utländska pressens förvåning över valet av pristagarna som en kritik mot Svenska akademien.

I kapitlet "En elitkår av vetenskapsmän?" skildrar författaren hur pristagarna beskrevs i pressen. Hur rapporterade man om deras besök i Sverige och hur beskrev man dem som personer och forskare? Författaren vill se Nobelpristagarna som en egen och ny typ, de beskrevs nämligen *inte* som typiska vetenskapsmän, utan Nobelpristagarna kunde närmast jämföras med andra av tidens hjältar som upptäcktsresanden och uppfinnare. Även om Guglielmo Marconi och senare Gustaf Dalén sticker ut i efterhand som otypiska fysikpristagare, hade pressen inga som helst problem med att omfamna dem, tvärtom. Var vetenskapen började och slutade var i pressen en mindre intressant fråga. De kunde vara "äventyrliga upptäcktsresanden, påhittiga uppfinnare eller samhällsbärande ingenjörer [snarare än] laboratorieforskande ämbetsmän". Snabbt etablerade sig former för hur pristagarna beskrevs så till den grad att "pristagarna framstod som utbytbara". Men även om de kom i en strid ström varje år beskrevs de *alltid* som speciella.

Författaren sammanfattar: "Att presentera pristagarna som värdiga det prestigefyllda priset kan ses som ett sätt att från pressens sida hjälpa prisutdelarna i arbetet med att göra priset så viktigt som de (både pristagarna och pressen) ville att det skulle vara. Nobelpristagare blev hjältar, vars hjältedåd bestod i att vinna Nobelpriset."

I det sista kapitlet, "Den tunga värdigheten att vara Nobelpristagare", tar författaren upp några problematiska pristagare för att se vad

de fallen säger oss om pressens bild av Nobelpriset. De två fall som tas upp är Guglielmo Marconi 1909 och Marie Curie 1911.

Marconi var problematisk i och med att han inte var en regelrätt vetenskapsman, men genom att han delade Nobelpriset i fysik med den mer konventionelle fysikprofessorn, Ferdinand Braun, möjliggjordes hans Nobelpris. Marconi hade hållits fram av ledamöter av vad som blivit KVA:s tekniska klass som hade sett till att han valts in som utländsk ledamot. Den som lotsade hans Nobelpris i mål var fysikprofessorn i Uppsala, Gustaf Granqvist, som nominerade Marconi tillsammans med Braun (som i pressen är den ende som beskrivs som typisk) och själv gjorde utredningen om dem. Men pressen hade inga invändningar utan Marconi passade in i redan befintliga mallar för heroiska figurer.

Marie Curie innebar ett annat bekymmer. Samtidigt som man beslutat tilldela henne 1911-års Nobelpris i kemi, briserade skrivelser i fransk press om hennes affär med den gifte fysikern Paul Langevin. Svante Arrhenius blev förskräckt och bad i ett brev till Curie att hon inte skulle komma till Stockholm, men Curie stod på sig och fick andra uppmuntrande lyckönskningar och inbjudningar från Stockholm. Arrhenius hade inte behövt bekymra sig om den svenska pressen. Den presenterade kampanjen mot henne i den franska pressen som förtal och rykten. Eller som författaren tolkar det: "Ett sätt att se på den svenska pressens reaktioner på skandalen är att man inte ville ha en nedsmutsad Nobelpristagare. Hellre då inta en överlägsen attityd mot den franska pressen, eller Frankrike i allmänhet, där denna sortens affärer inte bara förekom utan också fick ta stort utrymme."

Avhandlingen lyckas övertygande visa hur snabbt tidningarna i Sverige blev medskapare till hur Nobelpriset skulle uppfattas. Den mediala uppmärksamheten blev tidigt en tillgång för Nobelinstitutionen, men samtidigt blev det en väl så viktig tillgång för svenska medier, en slags samproduktion. Författaren har som sagt rent konkret utgått från Nobelstiftelsens klipparkiv och han har även vissa kommentarer till det vad det gäller representativitet. Författaren skriver att han baserat arbetet i avhandlingen på denna samling och att den är uppdelad i svenska, norska och utländska klipp. "För att få en sammanhängande bild av pressens reaktioner är det nödvändigt att vända sig till flera tidningar under

en lång period.” När man läser avhandlingen är det omöjligt att inte intressera sig även för de norska och de utländska klipporna som författaren *inte* använt. Man skulle kunna tänka sig att det vore rätt intressant att jämföra med särskilt mediebevakningen i Norge då avhandlingen granskar unionsupplösningen

kronologiskt och man förhöll sig radikalt olika till uppdraget i Sverige och Norge. Den jämförelsen hade varit mycket intressant att ta del av, och är något man kan hoppas att författaren studerar framgent.

Karl Grandin

Jämlikhetens villkor

Julia Nordblad: *Jämlikhetens villkor. Demos, imperium och pedagogik i Bretagne, Tunisien, Tornedalen och Lappmarken, 1880–1925*. Göteborg: Göteborgs universitet, 2013. 367 s. ISBN 978-916-288-675-2, hft.

Redan titeln på Julia Nordblads avhandling signalerar att det här är fråga om en bok med anspråk: *Jämlikhetens villkor*. Och undertiteln att det kräver sin författare att hålla samman trådarna och att ha tungan rätt i mun när komparationerna görs: *Demos, imperium och pedagogik i Bretagne, Tunisien, Tornedalen och Lappmarken, 1880–1925*.

De empiriska brännpunkterna i avhandlingen är fyra regioner, där man talar ett annat språk än nationalspråket. I Bretagne och Tunisien talades bretonska och arabiska, inte bara franska; i Lappmarkerna och i Tornedalen talades samiska språk och finska, inte bara svenska. Vi rör oss nu decennierna kring sekelskiftet 1900, i en tid då demokrati och rösträttsfrågor var ständigt aktuella. I ett expanderande imperium som det franska, och i ett avvecklat dito som det svenska, ställde förstas minoritetsgrupper och annanspråkiga till det: de aktualiserade för många frågan om vilka som är berättigade att tillhöra demos, vilka som skall ha fullständiga och likvärdiga medborgerliga rättigheter och skyldigheter. Vad är det egentligen som kvalificerar för deltagande i en demos, och i en demokrati?

Ja, demokrati handlar om att rösta, eller kanske i det här sammanhanget intressantare uttryckt: om att göra sin röst hörd och om att få den lyssnad på. Men hur göra detta om man inte behärskar det språk på vilket politiken talas? Redan här anar man början på dilemmat: skall nationsspråkarna toleranta anpassa sig och acceptera röster med skilda språk, eller skall alla kommunicera på nationalspråket? Dilemmat aktualiseras förstas också i andra sammanhang. Skall all verkligt

legitim vetenskaplig kommunikation i den globala akademiska nationen i framtiden föras på engelska? Förutsätter inte ett verkligt Europas förenta stater att vi talar samma språk?

Nordblad fokuserar på en språkinlärningsmetod som ofta kallas direkt- eller modersmetoden. I Frankrike var det ledande namnet bakom den skolinspektören Irénée Carré (1829–1909) och i Sverige professorn i finsk-ugriska språk, Karl Bernhard Wiklund (1868–1934). De spelar de viktigaste personrollerna i avhandlingen. Direktmetoden går i korthet ut på att de annanspråkiga skolbarnen redan från dag ett bara möts av undervisning på nationalspråket. Man börjar vanligen i det elementära och konkreta. Läraren demonstrerar och pekar: på kroppsdelarna, på klassrummet och alla föremålen i det. Läraren benämner. Och tanken är att via denna åskådande undervisning successivt få det annanspråkiga barnet att uppfatta världen i och via det nya språket. Göra det till modersmålet, inlärt som barnet en gång gjort via mor.

Syftet med avhandlingen är dels att visa hur denna direktmetod gav upphov till kontroverser mellan grupper och kom att ställa frågan om vilka som tillhör demos på sin spets, dels att visa varför just direktmetoden får denna spännande demokratiproblematiserande konsekvens och varför olika annanspråkiga grupper behandlas på skilda sätt. Nordblad skriver finurligt om än inte riktigt kristallklart: det handlar om politiken i pedagogiken och om pedagogiken i politiken.

Det här betyder att författaren befinner sig i dialog med många forskningstraditioner, kanske i första hand med pedagogikhistoria, statsvetenskap, idéhistoria och något vi kanske kan kalla komparativ civilisationshistoria. Nordblad är väl orienterad i dessa traditioner och hon förmår att på ett mycket produktivt sätt bruka en bred tidigare forskning och ge

den nya dimensioner genom att sätta in den i ett nytt teoretiskt sammanhang. Hon har förstås också använt ett mycket varierat empiriskt material, fransk- och svenskspråkigt. Det handlar till exempel om språkinlärningsmanualer, skrivelser, avhandlingar, statliga utredningar, parlamentsprotokoll och protokoll från landsmöten och kongresser gällande de fyra regionerna.

Direktmetoden tillhör reformpedagogiken och var mycket radikal. Nordblad visar övertygande att den inte alls bara handlar om språkinläring. Den handlar om att pånyttföda människan. Skolbarnet går in i klassrummet som annanspråkig, som den andre, men skall sköljas ren från ursprunget, bli en tabula rasa, tom på språk, minnen, erfarenheter och därefter via modersmetoden födas på nytt, som fransk- eller svensktalande.

Kapitel 2 och kapitel 4 handlar om de fall där metoden skulle genomföras fullt ut och utan kompromiss: Bretagne och Tornedalen. Bretagnarna skulle undervisas på franska, bli franska; tornedalingarna skulle undervisas på svenska, bli svenska. Och att bli fransk eller svensk handlade inte bara om att kunna kommunicera på nationalspråket; Nordblad visar hur direktmetodens företrädare tilldelade den åtminstone fyra djupare konsekvenser. Den gav barnen en intuitiv, spontan språkkänsla och barnet behövde inte längre gå omvägen från det egna språket till det främmande i en inre översättning; inre översättning skapade distans, direktmetoden omedelbarhet och närvaro, naturlighet. Direktmetoden omskapade för det andra barnens verklighetsbild, gav dem tillgång inte bara till ett språk utan även till språkets världsordning och för det tredje och kanske mest konkreta, via språket skolades barnen in i den nya renlighetskulturen, i hygien, som representerade att man erövrat ett liv i flit, hederlighet, plikt, ordning och ansvar. Och för det fjärde och som en konsekvens av de tre förra blev man således pånyttfödd: uppstådd från det bretagniska eller tornedalska ursprunget gick man ut i världen som fransk eller svensk.

Här kan det vara på sin plats att introducera Nordblads begreppspar och analysinstrument jämlikhet-ojämlikhet respektive likhet-olikhet. De är viktiga begrepp, utvecklade i kapitel 1. Författaren använder dem som begrepp och analysverktyg skall användas, nämligen för att upptäcka nya dimensioner i världen och i materialet. Jämlika är de som

står i samma relation till lagen, förenade till exempel av sin lika rösträtt. Men vad krävs för att bli jämlik? Jo, det krävs åtminstone någon minimal form av likhet. Jämlikhet har så att säga en statsrättslig innebörd, men likhet handlar mer om egenskaper. Kan man kräva en egenskap hos mig för att jag skall bli jämlik? Nej, säger nog många spontant. I praktiken säger de flesta dock ja, men utan att ha reflekterat över det. Vi utesluter nämligen hela tiden människor från den politiska gemenskapen, från jämlikheten. Tänk bara på vår godtyckliga gräns för rösträtt vid 18 års ålder. Hur kommer framtiden att döma oss som utan reflektion utesluter så många välinformerade 16-åringar från demokratin?

I vilket fall förstås i det perspektivet bättre varför språkfrågan och direktmetoden bränner till demokratifrågan. Det var modersmetoden som skulle skapa den likhet som jämlikheten tycktes förutsätta. De fyra egenskaper direktmetoden bibringade de annanspråkiga var för bretagnarna och tornedalingarna så att säga motsvarigheten till vår 18-årsgräns. Via direktmetoden blev man fullvärdig medborgare, en med en röst man kunde höra på, en ansvarstagande, förnuftig, renlig, lojal människa. Direktmetoden blev, så sett, själva operationaliseringen av likhetskriteriet vars uppfyllande gav fullt tillträde till demos.

Nordblad visar hur detta sätt att tänka gav upphov till kontroverser och motstånd. Men direktmetoden segrar i Bretagne och Tornedalen trots en välartikulerad kritik, trots förhandlingar och diskursöverskridande inbrytningar.

Det gör den däremot inte i Tunisien och i Lappmarken, vilket är föremål för analys i kapitel 3 och 5. Här kommer de ledande aktörerna och direktmetodens anhängarna – för övrigt intressant nog delvis samma aktörer som i Bretagne- och Tornedalsfallen – att radikalt kompromissa med sina övertygelser. Det har med olikheten att göra. Kan en arabiskspråkig tunisier eller en lapsktalande same verkligen pånyttfödas? Riktigt så djärvt ställs kanske inte frågan, men det är helt klart detta det är fråga om. Tunisiernas och samens särart utmålas som så djup, så väsensskild att den inte fullt ut kan förvandlas till likhet.

Här accepteras i varierande grad undervisning också på barnens modersmål. Och ambitionerna är heller inte lika högt ställda, även om önskan är att alla barn skall rimligt

behärska nationalspråken. Man kan med Nordblad tala om detta som imperiala synsätt, att tunisierna och samerna ses som undersåtar eller åtminstone som annanspråkiga som inte fullt ut kan bli en del av demos. Tunisiern saknar rösträtt och samerna saknar den i praxis då valprocedurerna inte är förenliga med samens arbetsliv.

Språkundervisningen kan här inte ha pånyttfödelsen som mål. Men den har ett annat mål, som författaren intressant kallar för kvalificerad olikhet. Samerna och tunisierna måste skolas, uppfostras och bildas – kultiveras som alla andra barn och skolelever. Men så att säga inte för mycket. Då hotar, säger många av aktörerna, deklassering och urartning. De skall bli lagom moderniserade, disciplinerade skulle väl någon säga, utan att bli lika oss. Det tunisiska och det samiska sättet att leva bör modifieras, men inte omstöpas. Allt detta innebär, till synes paradoxalt, att idén om den kvalificerade olikheten ökar toleransen, acceptansen för det mångkulturella och av det särpräglade. Men detta till priset av reell exkludering av samer och tunisier från demos.

Nordblad visar hur detta sätt att tänka gav upphov till kontroverser och motstånd. Men direktmetoden förlorar i Tunisien och i Lappmarken trots en värlartikulerad kritik, trots förhandlingar och diskursöverskridande inbrytningar.

I ett summerande kapitel laborerar författaren med begreppen sammanflätad respektive jämförande historia. Tunisiens och Breagnes hantering av språkfrågan är verkligen sammanflätad liksom Tornedalens och Lappmarkens är det, inte minst genom direktmetoden och dess ledande företrädare. Men lika viktigt är jämförelserna, som mellan Sverige och Frankrike, och, tycker jag, ännu mer intressant är sammanförandet av det till synes disparata: Bretagne och Tornedalen å ena sidan, Tunisien och Lappmarken å den andra.

Allt detta blir möjligt därför att Nordblad är en filosofiskt lagd historiker. Hon har blick för att historiska processer har tids- och rumslösa dimensioner. Jag talar själv som historieteoretiker gärna om ”slitstarka dilemman”. En bra historiker förmår urskilja att det i tidsbundna problem och utmaningar döljer sig dilemman som saknar lösningar och som är människans slitstarka följeslagare. Sådana dilemman kan vi inte upplösa, eliminera eller avskaffa: de följer oss alltid och vi kan bara

hantera dem sämre eller bättre. Till dessa slitsamma dilemman hör definitivt frågorna om hur vi hanterat likhet och olikhet, jämlikhet och ojämlikhet, demos och imperium, delaktighet och uteslutning. Det förgångna pyr förvisso i vår framtid, men vill vi hantera dessa dilemman bättre är det förnuftigt att redan nu spegla sig i de historier Nordblad frilagt och analyserat.

Med det sagt, låt mig lyfta tre frågor av mer metodisk karaktär, som har allmän relevans men aktualiseras av *Jämlikhetens villkor*.

Nordblad förenar djup kännedom om en specifik empiri med ett teoretiskt perspektiv. Hon ansluter till vad hon kallar imperiala perspektiv på mikronivå. De teoretiska perspektiven hänger inte i luften, och empirin blir levande därför att den hela tiden brukas för att belysa avhandlingens kärnfråga. Men detta går förstås att problematisera. Hur långt skall och kan man gå i mikrohistoria? Vad har egentligen bestämt de enskilda aktörernas agerande? Vad är de djupaste grundvalarna för deras argumentationer? Hur mycket kontext behövs för att göra rimliga tolkningar av yttranden och handlanden? Kan man göra aktörerna rättvisa? Ja, i ett mikrohistoriskt perspektiv kan man gå hur långt som helst, det finns ingen principiell riktlinje som bestämmer när forskarens grävande i empirin skall sluta. För att åskådliggöra det hela: betänk Nordblads bild av professorer i finskugriska språk Karl Bernhard Wiklund. Han kan sägas agera med en demos-logik gentemot tornedalingarna och en imperial-logik gentemot samerna. Han pläderar för direktmetoden i Tornedalen, men försvarar bruket av lapska språk i sameundervisningen med argumentet att eleverna är så okunniga att inget annat är möjligt (265). Imperialt, således. Men samtidigt förefaller det orättvist att lämna Wiklund med epitetet imperial. I synnerhet om man går till texter av Wiklund som inte figurerar i avhandlingens litteraturlista. Wiklund visar sig då än mer, och förstås, vara en för sin tid synnerligen tolerant, förstående, ja rent kärleksfull värdare av det samiska arvet. En annan bild av honom får vi till exempel i böcker som hans Verdandiskrift *Om lapparna i Sverige* (1899) eller *Lärobok i lapska språket* (1901). Hade Nordblad således gått ännu längre i riktning mot en mikrohistorisk analys hade hon här tydligare fått fram en intressant spänning av tidlös karaktär: det imperiala och det kärleksfulla

kan på det mest tvetydiga, komplicerade och mänskliga sätt vara intrasslat i varandra och i en personlighet.

En andra intressant metodologisk fråga handlar om begreppsanalys. Nordblad visar att hygien är en väsentlig sak i direktmetoden och i språkinlärningen överhuvud. Bretagne, tunisier, samer och tornedalingar utmålas ofta som både bokstavligt och bildligt smutsiga. Det handlar om att hjälpa dem att hålla sig själva och sina hem rena och fina; men också om att renligheten har en moralisk dimension. En ren människa och ett prydligt hem har att göra med medborgerligheten, med dugligheten och pålitligheten. Hygien blir ideologi, blir hygienism.

Jag skulle här vilja göra några begreppsliga distinktioner som kan klargöra. Låt mig skilja på tre dimensioner i tidens hygienism:

Hygien och hälsa. Hela denna diskurs har en viktig samtida bakgrund i 1800-talets vetenskapliga medicin och i den ökande medvetenheten om smutsens och föroreningarnas betydelse för sjukdom och sjukdomsspridning. Bakteriologins genombrott och förvetenskapligandet av hygien kunde få de mest engagerade att drömma om det moderna hemmet som något närmast ett desinficerat laboratorium.

Hygien och modernitet. Renlighet blev parallellt med detta en moralisk kvalitet, ett mått på samhällsduglighet. Många har påpekat hur hygien blir en del av moderniseringsprocessen eller bättre: av det moderna projektet. En modern människa är så att säga en ren människa. Kanske kan man också säga – en borgerlig människa, som via sin smutslöshet kunde särskiljas från den smuts som förknippades med såväl aristokratin, bönderna som proletariatet. I Sverige gjorde till exempel Jonas Frykman och Orvar Löfgren en poäng av det redan i *Den kultiverade människan* (1980).

Hygien och utstötningspolitik. De två första aspekterna av hygien har en integrerande potential: både hälsa och modernitet kunde borde bli för alla. Ja, i framtiden skulle kanske alla till och med bli borgerlig välmående medelklass. Men forskningen om hygien har pekat på en bredare, och luddigare, innebörd i hygienismen. Hygienens upptagenhet vid renhet kunde stundtals handla om en mer metaforisk renhet. Ibland förstås rasens, men oftare som en legitimerande kraft för diverse exkluderande exempel på social ingenjör-

konst som steriliseringar eller tvångsvård. Hygien handlar här på ett obehagligt vis om nationens renhet: någon skulle säga, om viljan att göra oss alla lika.

Dessa tre dimensioner av hygienismen finns med i Nordblads avhandling, men inte så här konsekvent åtskilda. Jag tror att avhandlingen hade vunnit på att bruka ett mer distinkt hygienbegrepp och hela tiden pröva de skilda begreppsliga ordningarna mot det empiriska materialet. När det inte görs riskerar man att blanda bort korten och tolka ett inlägg som handlar om hälsa som utstötning, eller ett som handlar om modernitet som rasism och så vidare. Det blir, som i kapitlet om hygienismen i Bretagne, ibland oklart vad belägg i själva verket kan belägga.

En annan intressant aspekt av hygienismen som har en metodologisk dimension är att renlighetsdiskursen har utpekat olika grupper som orena vid olika tidpunkter. Enkelt uttryckt var den urbana underklassen, industriproletariatet, den första måltavlan. Då utgjorde landsbygden den positiva kontrasten vilken framställdes som sund, frisk och pastoral, medan slyngelindustrialismen i städerna var smutsig, förorenad och omoralisk. Längre fram i tiden sker en omsvängning och smutsen hamnar så att säga på landsorten. Det är i de omoderna sektorerna i samhället smutsen finns, på landet, hos bönder och småbrukare och marginaliserade grupper. Strålände exempel på detta får vi i Sverige i tvillingreportagen av Lubbe Nordström och Fredrik Böök från 1930-talet. Nordström reser i *Lort-Sverige* (1938) på landet och upptäcker smutsen, Böök i *Det rika och fattiga Sverige* (1936) i städerna och finner där moderniteten och renheten. Om vi går till det andra avsnitt där hygienismen spelar en huvudroll i avhandlingen, nämligen i Tornedalen, visar Nordblad mycket tydligt och övertygande hur renlighetsdiskursen brukas i ett kultiveringsprojekt. Hon sammanfattar själv bra sitt resonemang i sista meningen i avsnittet: "Att städa är att försvenskas" (219). Det är rätt, men det borde satts i ett större sammanhang. Det var inget unikt för Tornedalen eller för minoritets-språkskulturer. Att städa och vara ren, att försvenskas, hade varit och var ett budskap riktat till många: till industriarbetare i Stockholm eller bönder i Småland. Om Nordblad hade varit mer uppmärksam på detta hade hon ännu distinktare kunnat fråga vad som var specifikt och unikt för de fyra valda

annanspråkiga grupperna, vad som skilde dem från andra som också var utsatta för denna renlighetsiver.

Nordblad värjer sig när frågan om direktmetodens bruk i praktiken aktualiseras. Hon hänvisar själv t.ex. till den forskning om Bretagne som visat att i praktiken kompromissade man väldigt mycket med direktmetoden och i klassrummen idkades både relativ tolerans och språklig parallellitet. Men i hennes demokratiteoretiska perspektiv spelar detta mindre roll; hon studerar den statliga politiken och viktiga policydokument.

Det är ett helt relevant och förnuftigt val. Men det hade gått att närma sig den intressanta vardagspraktiken, vardagsvärlden i skolan, utan att ramarna för avhandlingen alldeles hade sprängts. Detta illustrerar väl en tredje metoddimension, också den relevant för många idéanalytiker. Idéspanaren som jagar sitt byte bör ibland se ut över hela terrängen för att veta hur bytet samspelar i ett vidare ekologiskt system. När jag till exempel följer ett tema genom tidningsmaterialet är det ofta fruktbart att ibland stanna upp, se hur ”mitt” tema presenteras i tidningshelheten och hur det kan ges nya betydelser just genom samspelet med tidningens övriga inslag. Jag har tittat närmare på en tidskrift som verkligen handlar om praktiken, om manualer för enskilda lektioner och veckopass. Det är den från Bretagne redigerade lärartidskriften *L'enseignement pratique* som har den talande undertiteln *Partie scolaire*. Den gavs ut åren 1896–99 och dess direktmetodiska ideologi fortsatte att präglade tidningen när den bytte namn till *L'instruction pratique*. Genom att mer systematiskt studera den ser man hur de direktmetodiska principerna förvandlas till pedagogisk vardag. Hur pedagogik och politik är ständigt närvarande och sammanflätas med språkinläring, matematik, realia och sedelärande berättelser. På ett mycket intressant sätt verifierar denna vardagspraxis Nordblads analyser av de mer principiellt hållna dokumenten och debatterna. Man ser så att säga hur pånyttfödelsen skapas i klassrummet och hur språkinläringen konkret interfolieras med en moralisk medborgarfostran. Hur orden blir kött. Och man ser dessutom några saker tydligt som inte får någon framträdande roll i avhandlingen, till exempel hur flickor och pojkar redan tidigt skolas in

i genusordningen och disciplineras via språkinläringen.

Jag har funderat på varför jag tycker att Nordblads avhandling är så ovanligt bra och varför jag redan från första sidan fångades av ämnet och problematiken. Ja, det är en väldigt välskriven avhandling, det är en bok som är genomtänkt komponerad och gestaltad, som inte bara analyserar utan också berättar. Men ännu viktigare är att Nordblad är en problemdriven forskare. Hon är ute i angeläget ärendet och vill belysa, analysera och reflektera över något så svårt som jämlikhetens villkor och ge humanistens perspektiv på de demokratifrågor som oftare statsvetare gett sig i kast med. Nordblad skriver mig inte heller på näsan och hon moraliserar inte, det hela blir intellektuellt spännande inte minst genom allt som finns mellan och under raderna. Jag aktiveras, stimuleras att tänka själv och att göra kopplingar mellan då och där och nu och här.

Avhandlingen är mycket lärorik på ett annat sätt. Den behandlar en originell empiri, språkdebatter, och jag har fått lära mig mycket om språkets kulturella dimensioner och mer konkret om regioner jag tidigare var mer flyktigt bekant med. Bretagne och Tunisien, Lappmarkerna och Tornedalen är det verkligen ingen självklarhet att föra samman. Det kräver en idé och just Nordblads förmåga att se det universella i det partikulära. Och det universella, våra slitstarka dilemman, saknar disciplinära gränser. Så det är helt naturligt att författaren otvunget rör sig mellan gränserna, också ämnesgränserna och integrerar idéhistoriska med statsvetenskapliga perspektiv, utbildningshistoriska med civilisationskomparativa. Särskilt gläder det mig som engagerad i europeisk skandinavistik att avhandlingsförfattaren ger sig i kast med franskspråkigt material och så har bidragit till vår kunskap om den sammanflätade historien om relationerna mellan Frankrike och Norden.

Nordblad har förmåga att väga pro mot kontra, hon moraliserar inte över sina döda aktörer utan analyserar, sätter i sammanhang, gör begripligt. I denna komparativa, problemdrivna avhandling får vi till slut verkligen klart för oss hur politisk pedagogiken kan vara och hur politiken inte kommer undan pedagogiken. Det är en duktig hantverkare som hållit i pennan.

Martin Kylhammar

Den svenska aidsepidemin

David Thorsén: *Den svenska aidsepidemin. Ankomst, bemötande, innebörd*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2013. 527 s. ISBN 978-915-548-594-8, hft.

Idag är aids en av världens tre största epidemier och en av de viktigare globala utmaningarna för världssamfundet. Det beräknas att över 34 miljoner bär på HIV-infektionen som utlöser aids och sjukdomen rapporterar ca 2,5 miljoner nya fall per år. Intensifiering och koordinering av internationella och nationella resurser och policys (kring ex. information, brosmsmedicin, diskriminering) används i kampen för att begränsa spridandet och lidandet av epidemin. Trots detta alarmerande tillstånd är det nog ändå så att aids i Sverige successivt har förpassats från det rampljus som ständigt var påslaget i epidemins inledande skeden under det sena 1900-talet. Då kampen mot sjukdomen numer främst förs utanför landets gränser står det också klart att aidsepidemin allt oftare omtalas i termer av dåtid. Jonas Gardells nyutkomna romansvit har visserligen rönt stor uppmärksamhet och inneburit viss debatt i sällskap med spridda återblickar på aidsepidemins uppkomst och följder. För en stund har vi sett tillbaka på bilderna från en tid då reportage av de som drabbades blandades med mediala krigsrubriker om smittspridning, forskningens och samhällsätgärdernas (in-)effektivitet och beskyllningar, skuld och skam – det tycks som om aids vid denna tid låg som en tung, våt yllefilt och omslöt landet Sverige.

Denna något osorterade minnesbild av den nära dåtiden, gör det därför mycket välkommet att få ta del av David Thorséns idéhistoriska avhandling, *Den svenska aidsepidemin. Ankomst, bemötande och innebörd*. Författarens omfångsrika bidrag är om sammanlagt 527 sidor, rör sig främst mellan åren 1982–1996 och har som syfte att ”beskriva och analysera epidemins breda historia, att undersöka hur den bemöttes och hanterades av de drabbade, av den medicinska vetenskapen, av samhällets institutioner och i den offentliga debatten” (12). Även om antalet aktörer som kan ge insikter om epidemins inverkan var många, framstår i synnerhet en som central för studien, nämligen den så kallade aidsdelegationen. Den skapades 1985

och var verksam till 1992, leddes av socialministern och var den instans ur vilken den svenska hållningen, organiseringen och förankringen skulle administreras. Förutom att aidsdelegationens livsbana skildras, så åskådliggörs andra aktörers åsikter, argument och idéer om hur aids skulle bemötas, motarbetas och hanteras flitigt genom att kontrasteras mot aidsdelegationens officiella ställningstaganden. De frågor som vägleder och preciserar studien rör huvudsakligen den svenska aidsepidemins innebörd och förändringar över tid, hur aids bäst skulle motarbetas och huruvida det skilde sig mot andra länder och sjukdomens relation till andra samtida fenomen.

Författaren ansluter till raden av kända medicinshistoriker, när det konstateras att epidemiers påverkan på ett samhälle inte bara kan förstås genom fakta och tabeller över smittade och sjuka, utan att även epidemiernas sociala och kulturella inverkningsmått vägas in. Sjukdom är både en biologisk realitet och socialt och kulturellt föränderligt. Vidare får vi oss till del att aids snarare var en medial än materiell epidemi och en andra teoretisk utgångspunkt är därför att studien finner stöd i fältet *Visual studies* för att studera hur epidemins mediala och visuella gestaltningar aktivt bidrog till hur den hanterades av sin samtid. I anslutning till det ovan sagda förs ett kortfattat resonemang om hur maktrelationer och styrning på olika nivåer och genom olika medel, finns inbyggda i folkhälsoarbetet och behövs för en fördjupad analys av den svenska aidspolitiken.

Studien bygger på ett mycket omfattande och varierat källmaterial. Arkivet efter aidsdelegationen är visserligen betydande men det kompletteras av en diger lista av genomgångna medicinska tidskrifter, kampanjtidskrifter, intresseorganisationers publikationer, memoarer, debattböcker, de fyra ledande dagstidningarna och även arkiv kopplade till Folkhälsoinstitutet och Socialstyrelsen för de år som studien täcker. Särskilt fokus ägnas åt olika former av visuellt material, särskilt aidsdelegationens affischkampanjer som trycktes i tusental mellan 1987–1992 men varav endast en handfull finns kvar i offentliga arkiv. Framtagandet av detta material, exponeringen och konsumeringen av affischerna fångas dock upp och analyseras med hjälp av det

övriga rika källmaterialet. Thorsén har valt att inte inkludera radio- eller TV-inslag som självfallet varit en möjlighet. Emellertid fångas även några av diskussionerna i dessa medium upp av tidningar och tidskrifter och kommer på så vis in i undersökningen. Då det är så nära i tid hade intervjuer av nyckelpersoner kunnat inkluderas men det ska understrykas att studien står stadigt även utan dessa material.

Några rader bör sägas om avhandlingens disposition. Inledningskapitlet avlöses av fyra kronologisk-tematiska kapitel som behandlar åren 1982–1996 och därefter följer ett kortare slutord och en engelsk sammanfattning. De fyra kronologiska kapitlen som följer aidspolitikens organisering är dock inte symmetriskt uppbyggda utan kapitel två som täcker perioden 1985–89 har fler underkapitel än de övriga och utgör nästan halva boken (239 sidor).

I kapitel 1, benämnt "Ankomsten", granskas i vilka medicinska, mediala och politiska sammanhang som aids först uppmärksammades och vilka initiala åtgärder som vidtogs. Här skildras hur de första beskrivningarna om en ny skrämmande och gåtfull sjukdom rapporterades i medicinska journaler under 1981 och att det tidigt gjordes en koppling till homosexuella män som utvecklade en ovanlig tumörsjukdom (*kaposis sarkom*). Av den orsaken började informella medicinska be-teckningar som *gay related immune deficiency* (GRID), att cirkulera men i och med att fall även började uppkomma i kretsen av injektionsmissbrukare och blödarsjuka övergavs dessa inom vetenskaplig litteratur. Det dröjde sedan inte längre än till december 1982 innan den första aidsdiagnosen ställdes på infektionskliniken på Roslagstulls sjukhus. Vid denna tidpunkt anslöt detta fall till nära tusen fall från ett tjugotal länder. Svenska läkare med viss insikt i sjukdomen reagerade i samband med de första fallen och trots att orsaken till aids var oklar publicerades riktlinjer till homosexuella män om hur de skulle undvika att drabbas. Thorsén beskriver hur Riksförbundet för sexuellt likaberättigande (RFSL) tillsammans med bland andra Statens bakteriologiska laboratorium (SBL) redan 1983 drev på i frågan om att behovet av stärkta informationsinsatser, mer medicinsk forskning och ett bildande av en referensgrupp för aidsfrågor. RFSL och dess läkar-grupp drog sig inte heller för att beskylla

Socialstyrelsen för ointresse för sjukdomen då den bara drabbade homosexuella män. Man fick dock gehör och började, om än mödosamt, att arbeta för att informera kring vad man trodde vara riskerna för att få aids. Den medicinska vetenskapen lyckades så småningom att finna ett smittämne, ett retrovirus som man efter olika turer benämnde HIV. Det konstaterades att det smittade via sexuellt umgänge och blod och började därmed omskrivas som en potentiell fara för hela befolkningen. Socialstyrelsen tog 1985 fram broschyren *Vad alla bör veta om AIDS* som underströk att sjukdomen var ett psykologiskt, medicinskt, och socialt problem. När sedan blödarsjuka i Sverige som erhållit preparat med smittat blod började insjukna, varnade en professor i immunologi för att aids bara var i startgroparna och formulerade ett brev till den dåvarande generaldirektören för Socialstyrelsen Barbro Westerholm om att Sverige måste samlas till en nationell aktion. I kapitlet konstateras även att det mediala genomslaget i Sverige var omgående stort och sjukdomen beskrevs som "bögsjukan". Mediernas roll var central och kom "genom att exponera expertutlåtanden, myndighetsåtgärder och en politisk aktivitet" (95) att vara den arena där föreställningarna om aids tolkades, omtolkades och förhandlades.

Det omfångsrika andra kapitlet, "Reaktionen", är indelat i fyra tematiska underkapitel som täcker åren 1985 till 1989 och är som redan påpekats omfattande. Författaren menar att det var nu allt kom att hända. I det första underkapitlet får vi följa etablerandet av denna nationella samlande aktion. Här beskrivs hur regeringen i maj 1985 beslutade om tillsättandet av en delegation där medlemmarna kom från toppskiktet för politik och samhällsadministration och fick obegränsade ekonomiska resurser med syftet att samordna arbetet inom alla samhällets områden för att begränsa spridningen av aids. I den så kallade Aidsdelegationen skulle angelägen forskning initieras, lagstiftningsfrågor bedömas och behandlas och information spridas. Det mediala intresset för delegationens arbete var enormt och exemplifieras fint med SBL:s föreståndare Lars-Olof Kallings som i sina memoarer skrev att: "När dörrarna slogs upp efter mötena stod där en mur av journalister med mikrofonerna i högsta hugg, och kameran blixtrade. Det var som vid tillkännagivandet av nobelpriset i litteratur" (101).

Likväl hade forskningen vid denna tidpunkt inte lyckats nå någon vidare klarhet i hur sjukdomen spreds eller kunde motarbetas vilket bidrog till en ökad rädsla i samhället. Fasans fokus förflyttades också från de homosexuella till den ökade smittspridningen bland och från narkomaner och rollen som unga prostituerade kvinnor spelade underströks. De senare kunde smitta sina torskar – som sedan smittade sina nära och kära. Samhället i stort ansågs vara i fara.

”Åtgärderna” heter nästa underkapitel som omfattar hela 101 sidor och tecknar hur aids kommer in under smittskyddslagen som allmänfarlig sjukdom. Att smittas var inte en privat angelägenhet och man skulle följa de åtgärder och ta den vård som erbjöds. Aids starka koppling till homosexuella män försvagades ytterligare och koncentrerades istället på narkomaner och i och med detta kunde mer tvingande åtgärder sättas i bruk, menar Thorsén. Narkomanerna, till skillnad från de homosexuella eller blödarsjuka, saknade en organiserad röst och bilden av dem som farliga aids-spridare cementerades. Aidsdelegationen uttalade under oktober 1985 att kampen mot aids endast kunde vinnas med ett minskat narkotikamissbruk. Hur skulle det minska och hur skulle narkomaner skyddas under tiden? Distribution av rena sprutor och spetsar eller ökad förskrivning av metadon blev stora frågor. Det rimmade illa med en stram politik för att minska missbruk, och blev inledningsvis en starkt reglerad försöksverksamhet.

Likafullt visar författaren, i samklang med men mer detaljerat än tidigare forskning, hur aids kom att användas som en hävstång för att praktiskt genomföra den striktare narkotikapolitik som landet hade skisserat. I mitten av 1980 talet infördes aids under smittskyddslagen, något som – i extremfallet – möjliggjorde internering av smittade på sjukhus. Lagen om vård av missbrukare skärptes och konsumtionen av narkotika kriminaliserades. Thorsén visar hur dessa åtgärder kombinerades med omfattande offentligt stöd till frivilligorganisationer, erbjudanden om vård och omsorgsinsatser. En av dessa åtgärder var det antikroppstest som blev tillgängligt 1985. Det fanns inget tvång och man skulle få vara anonym, men testet kom att användas för att skapa en epidemiologisk överblick och ett register. En rad andra åtgärder som aids-tatueringar, gränsstängningar med aidspass

och skapandet av särskilda aidssamhällen debatterades utan åtgärd från staten. De i pressen ökända ”bastuklubbarna” valde dock riksdagen att 1987 lagstadga mot. Deras huvudsakliga avsikt ansågs vara att underlätta anonyma sexuella kontakter och de utgjorde därmed en samhällsfara.

I underkapitlet ”Känslorna” åskådliggörs bland annat hur sjukdomsbilder skapades i massmedia och samhälle och hur dessa bilder påverkade sin samtid. Thorsén menar att då effektiva motmedel mot viruset saknades förändrades såväl sjukvårdens organisation som dess målsättningar och ideal då lindrandet och tröstandet, inte boten, hamnade i centrum. I de empirinära beskrivningarna framkommer med tydlighet hur skrämmande aids var för samtiden. När modeskaparen Sighsten Herrgård, sommaren 1987 offentligt berättade att han insjuknat i aids, var hans uttalande målsättning att ge aids ett mänskligare ansikte. De starka laddningar som ständigt knöts till aids föranledde en dramatisk medial rapportering som i sig reproducerade och förstärkte de kraftfulla känslor sjukdomen väckte. Författaren menar att det fanns en stegrad känsla av att tidens sexuella ideal måste förändras och att människors beteenden behövde omdanas i riktning mot minskat antal partners och att våga välja att leva med en ökande innerlighet i en kärleksrelation. Säkrare sex blev snabbt ett centralt begrepp som visserligen byggde på ett sexuellt bejakande men som underströk ett ökat ansvarsstagande och en ökad medvetenhet.

Det andra kapitlets avslutande del, ”Kampanjerna”, redogör för aidsdelegationens omfattande opinionsbildning via stora informationskampanjer. De inledande kampanjerna ställde förmedlandet av fakta om virusets egenskaper kombinerat med avsikten att minska fördomarna och rädslan hos hela den svenska befolkningen i centrum. Budskapets innebörd var att aids angick alla och att hela samhället måste inkallas i kampen mot aids. Kunskap om sjukdomen ansågs vara det bästa skyddet tillsammans med kondom. Men hur skulle allt detta nå allmänheten? Här satsade delegationen på information på bred front, affischer, tv, radio, direktutskick etc. I några fall reagerade allmänheten negativt då sexualiteten framställdes alltför explicit i materialet. I en intressant passage beskrivs hur riksrevisionsverket kopplades in som utvärderare av aidsdelegationens arbete. De kom

att reagera främst mot att kampanjerna ansågs vara för vaga, att informationen behövde "kulturanpassas" och att homosexualiteten givits en alltför undanskymd plats i förhållande till smittspridningen. Aidsdelegationen vek dock initialt inte av från sin grundidé om säkert sex åt alla och aids började därmed alltmer betraktas som en sexuellt överförbar sjukdom.

I kapitel tre, "Konsolideringen 1989–1992", belyses bland annat hur aidsdelegationens arbete skulle organiseras när nyhetsvärdet för aids svalnat. Även om smittspridningen i västvärlden såg ut att vara närapå under kontroll hade aids vid det här laget visat sig vara en global katastrof. Aidsdelegationen blev nu en egen myndighet och en ny smittskyddslag kom på plats där hiv/aids hade format delar av innehållet. Att hivsmittade insjuknade i aids blev allt vanligare och detta skapade ett komplext vårdbehov som delvis var svårt att möta, i synnerhet när det handlade om de smittade narkomanerna. En majoritet av de nysmittade utgjordes nu av invandrare men likväl fortsatte aidskampanjerna med en inriktning på att nå en bred svensk allmänhet. Thorsén visar hur kondomen förs fram i kampanjerna som en naturlig del av ett sexuellt umgänge och att det tydliggörs hur individen bar ansvaret att skydda sig. Nya mediala sammanhang där aidsdelegationen vill synas kommer fram. Exempelvis visar författaren att Tomas Ledin under sitt "Rocktåg" anno 1991 var "en agent" för aidsdelegationen. Ledin hade kontrakteras för att i olika sammanhang peka på att sex var positivt, naturligt och roligt men att man skulle ta ansvar om sin partner och detta förhållningssätt framkommer också i den utmanande musikvideon till "Snart tystnar musiken".

I det sista empiriska kapitlet, "Avklingandet 1992–1996", gestaltas hur det befarade katastrofscenariot som uppmålats tio år tidigare uteblivit och att intresset för aidsepidemin i Sverige avtog och stabiliserades. Aidsdelegationens arbete omfördes till det nybildade Folkhälsoinstitutet där det blev en del av den nya myndighetens långsiktiga folkhälsoarbete. Thorsén menar att ansvaret för den egna hälsan på ett tydligare sätt än tidigare flyttades närmare individen. Informations-satsningar riktades nu mot de grupper man ur ett smittspridningsperspektiv uppfattade som mest strategiska nämligen, män som hade

sex med män, ungdomar samt invandrare och flyktingar. Informationen formgavs så att individen på ett aktivt sätt skulle vilja välja säkrare sex med kondom. Hivinfektionens laddade innebörd ändrades i och med introduktionen av nya antiretrovirala medicinerna år 1996 som medförde att de smittade nu hade en framtid.

I slutorden blickar författaren tillbaka och konstaterar att avhandlingen bekräftar de tidigare studier som understrukit delegationens framträdande och starkt konsensus-skapande roll. Emellertid hade han, genom användandet av kampanjmaterial, kunnat utföra en skarpare beskrivning och analys av aidspolitikens informations- och kunskapsförmedlande till det omgivande samhället. Kampanjerna som växte fram i ett växelspel mellan aidsdelegationen och olika reklam- och annonsbyråer bidrog – tillsammans med andra medier, aktörer och budskap – till att etablera, förstärka och förändra olika föreställningar om hiv/aids och om epidemin. I jämförelse med andra västerländska länder var Sverige relativt befriat från militant aids-aktivism är en annan slutsats som Thorsén drar. Anledningen var dels att sjukvården i Sverige var kostnadsfri, dels att RFSL kom att professionaliseras och bli en tydlig del av det nationella aidsarbetet. Thorsén argumenterar för att aids i Sverige öppnade för ett bredare samtals kring sexualitetens gränser men mynnade inte fördenskull inte ut i "nägon återgång till sexuell eller moralistisk konservatism" (471). Istället ledde det "till en ökad öppenhet att diskutera sexualitetens olika uttryck och därmed också till en ökad sexuell liberalisering" (471).

I avhandlingens främsta styrka ligger också dess svaghet – den utförliga empirin och dess genomgång. Det är ett mycket empirinära arbete, där i långa avsnitt referat och citat staplas på varandra. Författaren lyckas dock inte lyfta blicken särskilt högt ovanför nämnda material; hade detta gjorts, hade fylligare teoretiska resonemang och analyser om epidemins inverkan och innebörd för det svenska samhället kunnat diskuteras. Önskvärt hade varit att koppla samman aidsepidemin med erfarenheter kring tidigare epidemier, som exempelvis polioepidemierna som härjade i landet fram till 1960-talet eller hantelandet av mer explosionsartade epidemiska utbrott som spanska sjukan. Även här brottades den medicinska vetenskapen med oklara

diagnoser, gåtfull epidemiologi, stereotyper och ett samhälle i skräck.

Avsaknaden av utförligare internationella utblickar och jämförelser hade kunnat lyfta fram intressanta resonemang kring exempelvis preventiva åtgärder och därmed skapa en större förståelse för hur just Sverige handskades med aidsepidemin. Enligt den norska historikern Ida Blom var kyrkan, och de politiska partierna knutna till den, en viktig faktor för Norges restriktiva hållning mot aids. Den svenska kyrkans långvariga tystnad och tillbakadragna roll i aidsfrågan hade varit intressant att jämföra och utreda vidare. Också narkomanerna och de prostituerade frånvaro av intressegrupperingar eller talespersoner ligger öppen för en tydligare och utförligare maktanalys än vad vi nu får till dels. Trots (eller kanske på grund av) avhandlingens breda empiriska anslag hörs inte Thorséns egen analytiska röst tillräckligt mycket.

Tyvärr lider texten av återkommande problem med den vetenskapliga noggrannheten. Språket har gott om fina passager men stavfelen är många. I ett avsnitt på tretton rader återfinns sex stavfel i den löpande texten (334–35). I flera citat utelämnas meningar utan notering eller omkastas innehållet såsom på sidan 421 där Thorsén säger att en ledare avslutas på ett visst vis men när man läser ledaren framkommer att resonemanget härrör från dess inledning. Jag tycker varken att det är intressant eller underhållande att göra den här typen av påpekanden rörande akribin men det går tyvärr inte att undvika. Min be-

dömning är dock att det i huvudsak rör sig om slarvfel som med enkelhet kunnat åtgärdas och inte förvanskar avhandlingens slutsatser.

Däremot är Thorséns användande av visuellt material intressant och nyskapande. När Frankrikes ambassadör å sina landsmäns vägnar reagerade över ett collage med kondomer föreställande Eiffeltornet, förstår man hur varierande dessa affischer tolkades men också vilket genomslag de hade. Att få följa hur informationskampanjerna förhandlas fram från idé till färdig produkt men även deras förändringar över tid, skänker en bredare historisk förståelse för en sjukdoms påverkan och innebörd i ett samhälle.

Det Thorséns uttömmande empirigenomgång verkligen lyckas med är att skapa en dramatik och närvaro och visa på samband mellan händelseutvecklingar på olika arenor som annars sannolikt legat dolda i arkiven. Därmed uppstår också en förståelse för hur den svenska aidsepidemin påverkade vetenskapen och samhället och utformade politiken i sin samtid. För de som inte bara önskar veta mer om aidsepidemin utan erhålla en djupare kunskap om 1980- och 1990 talets hälso- och sjukvårdssystem kommer Thorséns avhandling att vara viktig. Avhandlingen ger inblick i hur många nivåer av styrning som återfinns i det moderna samhället, hur de kan sättas i bruk och i rullning, hur de hakar i varandra och hur de påverkar och själv påverkas av samspelet mellan samhälle, kollektiv och individ.

Per Axelsson

Visioner om medborgerliga publikker

Petter Tistedt: *Visioner om medborgerliga publikker. Medier och socialreformism på 1930-talet*. Höör: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2013. 350 s. ISBN 978-917-139-890-1, hft.

Petter Tistedts avhandling *Visioner om medborgerliga publikker* kan introduceras på flera sätt. Kronologiskt sett behandlar den ett viktigt formativt skede i det svenska välfärdssamhällets framväxt, nämligen 1930-talet. I empiriskt avseende är det två för tiden välkända fenomen som undersöks: å ena sidan den intensiva befolkningsdebatt som

uppstod i kölvattnet av Alva och Gunnar Myrdals bok *Kris i befolkningsfrågan* från 1934; å andra sidan den nationellt uppmärksammade utställningen ”Fritiden” i Ystad vilken under två sommarmånader 1936 lockade inte mindre än 350 000 besökare. Teoretiskt anlägger studien ett distinkt kultur- och mediehistoriskt perspektiv. Och tematiskt knyter den an till ett antal mer allmänna frågor rörande politik, medier och medborgarskap.

Avhandlingens syfte formuleras som att ”undersöka hur överväganden kring publikker var en integrerad del i socialreformistiska

projekt och därigenom också i formeringen av den moderna demokratis offentliga kultur” (10). Mer konkret innebär detta att Tistedt särskilt intresserar sig för de många publikt utåtriktade aktiviteter som på olika sätt syftade till att involvera allmänheten i samtidens samhällsangelägenheter. Därigenom knyter avhandlingen samtidigt an till ett par av den svenska historieforskningens mest omdöbetade frågor rörande relationen mellan välfärdsstatens experter och den enskilde medborgaren samt den sociala ingenjörskonstens emancipatoriska och/eller disciplinerande sidor. Men medan tidigare forskning ofta har belyst antingen de sociala reformatörernas idéer och ideologiska hemvist, den politiska beslutsprocessen och implementeringen av dessa idéer, eller de sätt varpå enskilda medborgare hjälptes eller drabbades av de politiska reformerna, är Tistedts analytiska fokus inställt varken på de sociala reformernas sändare eller deras mottagare utan på vad som kan betecknas som det kommunikativa mellanledet eller det mediala gränssnittet i de praktiska verksamheter som rymde olika tankar, idéer och visioner om publikernas förhållanden.

Fyra, för hela avhandlingen, centrala frågeställningar i det avseendet är: ”Vilka uppgifter tilldelades publikerna? Vilken roll skulle de fylla i reformeringen av samhället? Vad var värdet med publikernas deltagande i samhällsdiskussionerna? Hur bedömdes, kritiserades och utvärderades publikerna?” (11)

Med ledning av dessa fyra frågeställningar visar författaren att det blir både möjligt och fruktbart att kasta nytt ljus över såväl 1930-talets stora befolkningsdebatt som den välbesökta fritidsutställningen i Ystad. I förhållande till tidigare forskning innebär detta, som författaren skriver på tal om *Kris i befolkningsfrågan*, ”att mycket av det som stått i fokus i tidigare studier av denna bok endast kommer att beröras i förbigående, samtidigt som vissa välkända textpassager kommer att tolkas i nya sammanhang” (47). På motsvarande vis avser studien om fritidsutställningen att tematiskt fördjupa våra kunskaper utifrån avhandlingens frågeställningar. Men det handlar inte enbart om att analysera redan välbekanta empiriska material utifrån nya infallsvinklar. Utöver makarna Myrdals bok och Ystadutställningens katalog, rymmer avhandlingen ett flertal nya empiriska undersökningar av bland annat makarna Myrdals

pressklippssamling, en enkätundersökning genomförd av tidningen *Social-Demokraten* samt pressens mottagande av fritidsutställningen. Sammantaget innebär detta att författaren har arbetat med ett både omfattande och heterogent källmaterial bestående av böcker, artiklar och notiser i dagstidningar och tidskrifter, reklamtryck och kataloger, mötesprotokoll och korrespondens samt film, fotografier och manuskript till radioutsändningar.

Ett bärande argument som utvecklas, baserat på dessa material och fallstudier, är att både befolkningsdebatten och fritidsutställningen arrangerades medialt, tekniskt och praktiskt för att upprätta vad Tistedt kallar *medborgerliga publik*er. Med detta avses medborgare som frivilligt, aktivt och tillsammans med andra deltar i allmänna, nationellt betydelsefulla angelägenheter och därmed formandet av det demokratiska samhällets offentliga kultur. I detta argument finns samtidigt en polemisk udd vilken vänder sig mot en förenklad förståelse av exempelvis makarna Myrdal som ett slags maktfullkomliga experter vilka ville lägga livet till rätta för den lilla människan. Hellre än att tala i termer av ”social ingenjörskonst” väljer Tistedt därför genomgående att beskriva det som ett ”socialreformistiskt projekt” där Myrdals med flera snarare framstår som ett slags tekniska och praktiska demokratiaktivister.

En annan övergripande tes är att befolkningsdebatten och fritidsutställningen samtidigt skilde sig åt i grundläggande avseenden. Här tänker Tistedt inte i första hand på utsträckningen i tid – att befolkningsdebatten pågick under flera år, medan fritidsutställningen endast varade ett par månader – eller dess olika medieformer, utan framför allt på att de båda arrangemangen involverade publikerna på radikalt olika sätt. Medan befolkningsfrågan var en uttalat politisk ”fråga”, där det viktiga var att publikerna satte sig in i och tog ställning i frågan snarare än vilket ”svar” de så att säga kom fram till, formulerade utställningen i Ystad fritiden som ett ”problem”, där själva iscensättningen och publikernas närvaro i sig delvis bidrog till dess ”lösning”. Begreppsligt utvecklar Tistedt därför en distinktion mellan dessa båda former av publik involvering, där den förra betecknas ”indirekt reformistisk praktik” och den senare ”direkt reformistisk praktik”.

Dessa övergripande argument utvecklas empiriskt och analytiskt i bokens sammanlagt

tretton kapitel. Utöver det inledande kapitlet, som introducerar avhandlingens centrala teman och forskningskontext, och avslutningskapitlet, som sammanfattande diskuterar avhandlingens resultat, är de elva mellanliggande kapitlen disponerade i två delar. Den första delen utgörs av en längre delstudie av befolkningsdebatten och den andra delen av en något kortare delstudie om fritidsutställningen.

Delstudien om befolkningsdebatten erbjuder bland annat, som antydde ovan, en om- och närläsning av *Kris i befolkningsfrågan*. Analysen tar framför allt fasta på makarna Myrdals publika överväganden och visar även på deras tilltro till de samtida opinionsundersökningarna som ett sätt att hantera inte bara de vetenskapsteoretiska utan även de demokratiteoretiska aspekterna av relationen mellan vetenskap och politik. I det efterföljande kapitlet flyttas fokus från boken till själva debatten. Särskilt uppmärksammas pressens alltså centrala roll som medium vid denna tid, liksom den så kallade enkät eller rundfråga som tidningen *Social-Demokraten* initierade redan en månad efter bokens publicering som ett sätt för "allmänheten" att aktivt delta i debatten. Ett tredje kapitel växlar mediehistoriskt fokus från dagspressen till det vid denna tid nya radiomediet. Här ges två delundersökningar särskild plats. Den ena behandlar den tekniskt och medialt spektakulära akademiska radiodebatt som sammankopplade fyra universitetsorter i direktsändning; den andra uppmärksammar radions ambitiöst upplagda serie för studiecirkelliknande lyssnargrupper. I båda fallen poängteras de publikpositioner och handlingsutrymmen som skapades för allmänhetens deltagande i den offentliga debatten. En övergripande slutsats för hela delstudien är att makarna Myrdals bok, *Social-Demokratens* rundfråga och de olika radioarrangemangen, alla kan ses som en typ av demokratisk aktivism vilken mer syftade till att uppmuntra ett engagerat ställningstagande från publikens sida än att så att säga propagera för de rätta åsikterna.

Delstudien om fritidsutställningen inleds med ett kapitel som introducerar själva utställningen och det problem som lanserades under slagordet "Fritiden". Problemets kärna gällde dels hur man skulle använda fritiden på bästa sätt, dels hur de som hade särskilt lite av denna resurs, nämligen husmödrarna,

kunde öka den. De fyra efterföljande kapitlen erbjuder fördjupningar vilka visar hur "fritidsproblemet" begreppsligt formulerades; hur reklamens formspråk medvetet fångades upp som en del i utställningspedagogiken och därigenom upprättade positioner där publiken tilltalades både som medborgare och konsument; hur utställningen i sig samtidigt bidrog till problemets lösning, genom att besökarna erbjöds pröva på några av de många aktiviteter som utställningsområdet hade att erbjuda; samt hur problemet om de hemarbetande husmödrarnas brist på fritid hanterades i vad som redan i samtiden beskrevs som utställningens mest "agitatoriska" sektion, den om "Fritiden och hemmet".

Avhandlingens slutkapitel återkopplar till bokens övergripande syfte att undersöka på vilka sätt den progressiva socialreformismen bidrog till det demokratiska Sveriges offentliga kultur, och hur särskilt visioner om publikens medborgerliga förmågor utgjorde en integrerad del i de sammanhangen. Den sammanfattande diskussionen struktureras i fyra tematiskt framåtsyftande avsnitt. Det första rör begreppet "socialreformism" förtjänster gentemot mer inarbetade termer som "välfärdssamhället" och "folkhemmet". Det andra avsnittet förklarar varför en undersökning som denna – om medborgarskap, fördelning av auktoritet och publika handlingsutrymmen – samtidigt bör förstås som en "politisk historia". Det tredje avsnittet argumenterar för att ett fokus på socialreformismens rationalitet och verksamhetsformer gör det möjligt att överskrida den dualistiska förståelsen av "social ingenjörskonst" som antingen emancipatorisk eller disciplinerande. Det fjärde avsnittet, slutligen, lyfter fram den praktiska och tekniska demokratiaktivism som Tistedt menar karaktäriserar den socialreformism som stått i fokus för denna avhandling.

Först som sist ska sägas att detta är en avhandling med många förtjänster. Detta blir tydligt redan vid en första genomläsning. Boken är välskrivnen, tydligt strukturerad och försedd med ett rikt bildmaterial. Språket utmärks av stor omsorg om läsaren och texten har en tydlig argumentativ riktning som gör det lätt att följa med i resonemangen. Den symmetriska dispositionen med tydliga inledningar och utmärkta sammanfattningar, såväl på det övergripande planet som i de två delstudierna, gör det enkelt att orientera sig

i texten – även om de samtidigt medför vissa upprepningar. De många illustrationerna bidrar till att skapa en historisk närvarokänsla samtidigt som de görs till föremål för effektiva bildanalyser, exempelvis av fritidsutställningens visuella representationer av relationen mellan individ och kollektiv.

Än mer förstärks detta positiva intryck när man som opponent får anledning att närmare granska formalia och det vetenskapliga hantverket. Det blir då tydligt inte bara att avhandlingen baseras på ett omfattande empiriskt material, utan också att författaren bearbetat detta med stor noggrannhet. I den mån kritiska frågor uppstår vid den första läsningen erbjuds oftast svar och källhänvisningar i den utförliga notapparaten. Mina kontroller av citat och referat i några av de viktigaste källorna vittnar vidare om ovanligt god akribi. Inte minst imponerar författarens dubbla hänvisningar till de olika upplagorna av *Kris i befolkningsfrågan* – och i förekommande fall utredande kommentarer kring skillnaderna mellan upplagorna. För tre av de centrala källorna – *Kris*, utställningskatalogen och *Social-Demokraternas* nämnda enkätundersökning – lyckades jag inte återfinna ett enda citatfel! Enda undantagen erbjuder en av de citerade artiklarna i *Form* där ett ord har tillkommit och ett annat blivit felstavat. Korrekturfelen i övrigt är också få, och inget fall leder dessa till missförstånd eller att innebörderna ändrats.

Den viktigaste förtjänsten med denna avhandling rör emellertid den innehållsliga analysen. Om det vanliga för många avhandlingsförfattare är att utforska och kartlägga nya empiriska material utifrån beprövade perspektiv, frågeställningar och metoder, kan denna studie sägas göra det omvända och ställa nya frågor till tidigare välbekanta fenomen. Den förra typen av studier har givetvis sitt värde, men brukar ibland som bekant dras med ett besvärande analytiskt glapp mellan den teoretiska apparaten och den empiriska undersökningen. I Tistedts fall är det frågeställningarna, formulerade inom den nya kulturhistoriens teoretiska ram, som driver den empiriska analysen framåt. Genom sitt konsekventa fokus på överväganden om publikers medborgerliga förmågor – i form av reformatorernas publikrelaterade och mediala strategier, den praktiska och tekniska utformningen av medialiseringen samt de publikpositioner som upprättades – utvinner

avhandlingen ny kunskap och viktiga nyanser ur tidigare kända texter och fenomen samtidigt som den lyfter in andra, till synes perifera, empiriska material i analysen och visar på dessas betydelse.

Inte desto mindre förtjänar analyserna och resultaten givetvis att kritiskt diskuteras på ett antal punkter. Jag ska här begränsa mig till tre sådana diskussionspunkter. Den första gäller valet av empiriska fallstudier och relationen till tidigare forskning. Den andra rör det nedtonade aktörsperspektivet. Den tredje kretsar kring tesen om den begreppsliga distinktionen mellan ”fråga” och ”problem”.

Den förstnämnda synpunkten föranleds av syftesformuleringen och de fyra övergripande frågeställningarna, citerade ovan, vilka är analytiskt formulerade på ett allmänt plan utan att vara empiriskt eller kronologiskt specificerade. Detta reser frågan varför valet hamnat på just befolkningsdebatten och fritidsutställningen och, ja, faktiskt på 1930-talet överhuvudtaget? 1930-talet torde utgöra ett av de mest tätbeforskade decennierna i svensk historia; makarna Myrdal har blivit föremål för otaliga studier; *Kris i befolkningsfrågan* är en av det svenska 1900-talets mest lästa böcker; och även Fritidsutställningen har studerats tidigare inte bara av historiker utan även idéhistoriker. Jag menar inte att detta i sig behöver vara problematiskt, eftersom viss täthet i forskningen ofta befrämjar den analytiska skärpan. Men som läsare lämnas man ändå en aning undrande om motiven bakom urvalet. Visserligen omnämns möjligheten av ett par alternativa fallstudier helt kort i en not av författaren. Men det är inte alltför svårt att utifrån syftet och frågeställningarna om publik demokratiformering föreställa sig ett flertal ytterligare, kompletterande eller alternativa, studier av mindre välkända fenomen från 1930-talet – eller varför inte från det föregående decenniet efter rösträttens införande? Vid disputationen anförde respondenten ett flertal skäl för sitt val av ämne varför synpunkten här begränsar sig till att dessa förtydliganden gärna hade kunnat utvecklas även i avhandlingen.

I relation till det nämnda, ovanligt täta forskningsläget visar författaren prov på bred beläsenhet. Han utnyttjar också tätheten till sin fördel genom att aktivt förhålla sig till några av de mest närliggande studierna – av till exempel Karin Nordberg och Ylva Habel – för att därigenom visa på betydelsebärande

nyanser. I ett par fall anser jag dock att de i regel föredömligt renodlade poängerna sker till priset av en överdrivet polemisk ton. Ett exempel på det erbjuds i omläsningen av *Kris i befolkningsfrågan*, där Tistedt övertygande argumenterar för makarna Myrdals demokratiskt motiverade ambition att uppmuntra ett breddat deltagande. Denna poäng kontrasteras emellertid mot bland annat Yvonne Hirdmans tolkningar som sägs betona myrdalarnas självpåtagna expertposition och vilja att driva igenom en politik ”från ovan”. Greppet är pedagogiskt effektivt men ger knappast full rättvisa åt varken bredden, djupet eller förskjutningarna i Hirdmans forskning om makarna Myrdal och mellankrigsperioden.

Ett annat och delvis motsatt exempel erbjuder kapitlet om fritidsutställningens sektion ”Fritiden och hemmet”. Där anser jag tvärtom att särskilt Lena Eskilssons idéhistoriska studier av just fritidsutställningen ur ett genusperspektiv lyser med sin frånvaro i brödtexten – även om viss polemik förs i noterna och i slutkapitlet. Däremot återopas Jan-Eric Hagbergs avhandling, som också behandlar hemutställningen men ur ett perspektiv vilket mer betonar utställningens radikalitet. Här menar jag att Eskilssons tolkningar hade förtjänat att lyftas fram för att diskutera utställningens grad av radikalitet i frågan om den förespråkade könsarbetsdelningen i hemmet. Nu förblir denna diskussion, med dess implikationer för analysen av det publika tilltalet och de publikpositioner och handlingsutrymmen som utställningen skapade, inte riktigt fullt utvecklad.

Den andra mer övergripande diskussionspunkten rör studiens nedtonade aktörsperspektiv och tillhörande frågor om intentionality och agens. Tistedt är tydlig med att han inte är så intresserad av enskilda aktörer och deras nätverk, deras drivkrafter eller avsikter, utan mer av de mönster som kan påvisas i praktiker och argument. Detta illustreras delvis redan av den förhållandevis korta personförteckningen. Mer påtagligt i själva analyserna är dock de sätt varpå enskilda aktörer ofta anonymiseras. Exempelvis presenteras aldrig *Social-Demokratens* redaktion eller dess redaktör vid namn – trots att pressens makt att fördela utrymme åt andra och ge uttryck för sina egna åsikter framhålls. Vidare omtalas ”utställningsarrangörerna” ofta i avpersonifierad form som grupp och vi får

veta förvånansvärt lite om hur arbetet bakom kulisserna var organiserat och gick till, vem som var utställningskommissarie, och så vidare. Tistedt försvarar detta med att han vill undvika att ta invanda makthierarkier för givna och tvärtom vill analysera hur auktoritetsrelationer och handlingsutrymmen produceras i situationsbundna förhandlingar. Min synpunkt är dock att det nedtonade aktörsperspektivet, särskilt i de nämnda fallen, riskerar att osynliggöra några av de makt-hierarkier och auktoritetsrelationer som författaren avser att analysera.

Den tredje och sista diskussionspunkten rör den övergripande tesen om den begreppsliga distinktionen mellan ”frågor” och ”problem” samt dessas relation till ”indirekt” respektive ”direkt reformism”. Även om Tistedt gör flera viktiga analytiska poänger genom att karakterisera befolkningsdebatten som en allmän fråga och fritidsutställningen som ett konkret definierat problem, ställer jag mig ändå tveksam till det mer långtgående antagandet om den rationalitet som tillskrivs de politiska frågornas och de praktiska problemens inneboende logiker. Inte minst förblir det för mig en aning oklart hur befolkningsfrågans indirekta reformism ska förstås i relation till fritidsproblemets direkta reformistiska praktik. Mer konkret menar jag att det förefaller rimligt att betrakta både *Social-Demokratens* enkät och den praktiska utformningen av radions lyssnargrupper – på samma sätt som fritidsutställningen – som problemcentrerade arrangemang där publikernas deltagande i sig delvis fungerade som ett slags direkt verkande reformlösningar. På motsvarande vis verkar det möjligt att analysera fritidsutställningens problemformulering som en del i en mer allmän och temporalt utsträckt fritidsfråga. Medan Tistedt understryker att ”frågor” respektive ”problem” bör ses som empiriska och inte analytiska kategorier – trots att befolkningsfrågan i sin samtid omväxlande beskrevs som ett problem och fritidsproblemet ibland som en fråga – är jag själv därför mer benägen att förstå dem som idealtypiska begrepp på olika konceptualiseringsnivåer. Men det ska också understrykas att dessa mer övergripande begreppsliga tveksamheter på intet sätt förtar värdet av de konkreta analyserna.

Mitt samlade slutomdöme är därför att Petter Tistedts avhandling, *Visioner om medborgliga publik. Medier och socialrefor-*

mism på 1930-talet, är en empiriskt robust studie som baseras på ett omfattande och variationsrikt material. Detta har bearbetats noggrant och minutiöst. Därtill kommer att författaren knyter an till en omfattande sekundärlitteratur, till vilken han förhåller sig aktivt, och visar prov på bred beläsenhet. Allra mest imponerande är kanske ändå den analytiska stringens som kännetecknar hela studien. Genom sitt originella men systematiska fokus på överväganden om publikers medborgerliga förmågor lyckas avhandlingen – trots det besvärliga forskningsläget – blottlägga nya och viktiga aspekter av de social-reformistiska diskussioner och arrangemang som studeras.

Jag har i min kritiska granskning pekat på några tvetydigheter i den annars överlag övertygande analysen. En sådan oklarhet har gällt distinktionen mellan befolkningsfrågan och fritidsproblemet som indirekt respektive direkt verkande reformistiska praktiker. Jag menar också att det nedtonade aktörsperspek-

tivet i några fall inestänger och döljer några av de auktoritetsrelationer och reproducerade makthierarkier som trots allt var för handen. Slutligen har jag påpekat att författarens stil, som jag i det stora hela tycker är effektiv och pedagogisk, ibland blir lite väl polemisk – åtminstone för min smak.

Men som förhoppningsvis har framgått är de sistnämnda invändningarna anmärkningsvärda i marginalen, vilka på intet sätt förändrar det övergripande helhetsintrycket, vilket är att detta är en bok som varmt kan rekommenderas för läsning för var och en som är intresserad av det moderna demokratiska samhällets offentliga kultur, och den centrala roll som överväganden om publikernas medborgerliga förmågor har spelat för denna. Jag vill tro och hoppas att *Visioner om medborgerliga publik* genom sitt originella fokus, sin analytiska stringens och empiriska uppslagsrikedom kommer inspirera till efterföljd.

Per Wisselgren